

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

A`JINIYaz ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ
INSTITUTI

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyat fakul`tetinin`

4 V-kurs studenti O`mirbaev Azizdin`

«Qaraqalpaq tili jaziwinin` qa`liplesiw ha`m rawajlaniw jollari» atamasinda

PITKERIW QA`NIGELIK JUMISI

Ilimiy basshi:

f.i.k J.O.Shaniyazov

No`kis-2014-jil

Jaqlawg`a ruxsat berildi

Fakul`tet dekani:	f.i.k. B.Dilanov
Kafedra baslig`i:	dots.O.Sayimbetov
Ilimiy basshi:	f.i.k. J.Shaniyazov

Tema: «Qaraqalpaq tili jaziwiniñ qa`liplesiw ha`m rawajlanıw jollari»

Pitkeriwshi:	O`mirbaev Aziz
--------------	----------------

Ma`mleketlik attestatsiya komissiyasinin` qarari:

«Qaraqalpaq tili jaziwiniñ qa`liplesiw ha`m rawajlanıw jollari»
atamasındag`i pitkeriw jumisina «____» bahasi qoyilsin.

MAK baslig`i: _____

MAK ag`zalari: _____

MAZMUNI:

Kirisiw

I Bap. Qaraqalpaq tili jazıwının` qa`liplesiwi_____

I.1. Qaraqalpaq tili tariyxının` qaraqalpaq xalqının`
tariyxına baylanisi_____

I.2. Qaraqalpaq tilinin` tu`rkiy tilleri menen
tariyxiy baylanisi_____

I.3. Qaraqalpaq xalqı ha`m tilinin` payda bolıwi_____

II Bap. A`debiy til ushin jazıwdın` a`hmiyeti_____

II.1. A`debiy tildin` ulıwma xalıqlıq so`ylew
tiline qatnasi_____

II.2. A`debiy tildegi dialektlerdin` tiykarg`i
belgileri_____

Juwmaq_____

Paydalanılǵ`an a`debiyatlar_____

A`jiniyaz atindag`i No`kis ma`mleketlik pedagogikaliq instituti

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati fakul`teti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

2013-2014-oqiw jili

Student: O`mirbaev A.

Ilimiy basshi: f.i.k. J.Shaniyazov

Tema: «Qaraqalpaq tili jaziwini`n` qa`liplesiw ha`m rawajlaniw jollari»

Avtorliq annotatsiya

**Temanin` aktual`lig`i.** Ha`zirgi tillerdin` elementleri en` a`yyemgi waqitlarda payda bolip, usi ku`nge shekem kelip jetken. Til o`zinin` rawajlaniwini`n` da`slepki basqishlarinda ju`da` a`piwayi bolsa da o`zinin` da`wirlerine say jaziwina, so`zlik quramina ha`m grammatikaliq qurilisina iye bolg`an. Bul so`zlik quram ha`m grammatikaliq qurilistin` tiykari saqlanip, ayirim o`zgerisler menen bizin` da`wirimizge deyin jetip kelgen. Sonin` ushin da til tariyxi, sonday-aq jaziw tariyxi en` aktual` ma`selelerden esaplanadi.

**Izertlew din` tiykarg`i maqseti ha`m waziypalari-** sonnan ibarat, qaraqalpaq jaziwini`n` qa`liplesiw ha`m rawajlaniw basqishlarin lingvistikaliq bag`darda analizlew, onin` tu`rkiy tilleri ishinde tutqan ornin aniqlaw.

Izertlew din` metodologiyaliq ha`m teoriyaliq tiykarlari- jumisti jaziw barisinda qaraqalpaq tili tariyxin, o`zbek tili tariyxin izertlegen F.Kamal,X.Xamidov, D.Nasirov, R.Abduraxmanovlardin` ilimiy miynetleri basshiliqqa alindi.

**Jumistin` a`meliy a`hmiyeti:** bul jumisti studentler, magistrLAR o`z ilimiy jumislarin jaziwda, material retinde paydalansa boladi.

**Jumistin` qurilisi:** jumis kirisiw, 2 bap, juwmaqlaw ha`m paydalang`an a`debiyatlar diziminen ibarat.

Ilimiy basshi:

f.i.k. J.Shaniyazov

Student:

A.O`mirbaev

KIRISIW

Tildin` tariyxin izertlew til iliminde teoriyalıq ha`m a`meliy a`hmiyetke iye. Sebebi, sol tildi izertlew arqali, onin` xalqinin` tariyxında u`yreniledi.

Ha`r qanday tildin` tariyxı sol tildin` iyesi bolg`an xalıqtin` o`zinin` tariyxı menen tikkeley baylanisli. Til elementleri uzaq da`wirler dawamında do`regen bolip, olardin` xalıqtin` ja`miyetlik turmisindag`i tutqan ornına baylanisli o`zgeriwi yamasa birotala joq bolip ketiwinde uzaq da`wirler dawamında ju`zege keledi. Ha`zirgi tillerdin` elementleri en` a`yyemgi waqıtlarda payda bolip, usi ku`nge shekem kelip jetken. Til o`zinin` rawajlanıwinin` da`slepki basqishlarında ju`da` a`piwayı bolsa da o`zinin` da`wirlerine say so`zlik quramina ha`m grammatikalıq qurılısına iye bolg`an. Bul so`zlik quram ha`m grammatikalıq qurılıstin` tiykarg`i saqlanip, ayırım o`zgerisler menen bizin` da`wirimizge deyin jetip kelgen. Sonin` ushin da til tariyxı en` aktual` ma`sa`la`la`rden esaplanadı.

1924-jili reformalang`an arab alfaviti tiykarında qaraqalpaq milliy jazıwi du`zildi. qowr-jıl noyabr` ayınan baslap qaraqalpaq tilinde «Erkin qaraqalpaq» gazetasi shig`a basladı. Mine usi gazeta tiykarında jazıw jan`a payda bolip atirg`an qaraqalpaq a`debiy tilinin` orfografiyalıq ha`m orfoepiyalıq normalar a`ste-aqırın qa`liplesip, jetilise basladı.

1925-jıl dawamında Seyfulg`abit Majitov ta`repinen Tashkent qalasında qazaq institutinin` (Kazinpros) xızmetkerlerinin` ja`rdemi menen jazılğ`an reformalang`an arab alfavitindegi da`slepki qaraqalpaq sabaqlıqları: A`lipbe, Tashkent, qowt; Egedeler sawatı, Tashkent, qowt-jıl basıp shig`arıldı. S.Majitov ta`repinen reformalang`an arab alfaviti tiykarında jazılğ`an usi sabaqlıqlar qaraqalpaq mekteplerinin` baslawish klasslarında oqıwdı ana tilinde ju`rgiziwge mu`mkinshilik berdi. Mine usi da`wirde qaraqalpaq

jazba a`debiy tilinin` a`meliy ma`selelerin duris sheshiw ushin qaraqalpaqlardin` xaliq so`ylew tilin ha`r ta`repleme u`yreniw ayriqsha u`lken teoriyalıq ha`m praktikalıq a`hmiyetke iye boldi.

Tek janli xaliq so`ylew tilin u`yreniw tiykarında g`ana qaraqalpaq a`debiy tilin du`ziwge oni bayitiwg`a ha`m bunnan bilay da rawajlandiriwg`a bolatug`ın edi. Sonlıqtan da oris ilimpazlari ha`m jergilikli ilimiy kadrlar jan`adan du`zilip atirg`an qaraqalpaq a`debiy tilin islep shig`iw isin qolg`a aldi. Bug`an belgili oris ilimpazlari N.A.Baskakovtin`, S.E.Malovtin`, S.D.Polivanovtin`, A.S.Morozovtin`, A.A.Sokolovtin` qaraqalpaq xaliq so`ylew tilinin` ha`r qiyli ma`selelerine arnalg`an milliy jumislarin misal etip ko`rsetiwge boladi. Olardin` ha`m jergilikli ilimpaz kadrlarimizdin` ilimiy miynetleri qaraqalpaq jazba a`debiy tilinin` aktual` ma`selelerin izertlewde, a`debiy tildin` ilimiy jaqtan tiykarlang`an normalarin islep shig`iwda ha`m solay etip birden-bir a`debiy tilimizdin` qa`liplesiwinde ja`ne bunnan bilay da rawajlaniwında u`lken rol` atqardi.

Qaraqalpaq milliy tilinin` payda boliwi ha`m rawajlaniwi haqqındag`i ma`seleni izertlew ha`m ol tuwrali belgili basli ilimiy pikir aytiw ushin en` birinshi gezekte qaraqalpaq xalqinin` ekonomikalıq, ma`deniy ha`m siyasiy turmisinin` tariyxiy rawajlaniwına na`zer awdariwimiz kerek.

O`ytkeni til barlıq waqıtta toqtamastan ha`rekette jasaydi, xalıqtin` turmisi menen birge rawajlanip jetilisip baradi. Qaraqalpaq milliy jazba tilinin` payda boliwi tiykarinan buring`i da`wirge tiyisli. Bunda ayriqsha diqqat awdariwdi talap etetug`ın na`rse onin` payda boliwi ha`m qa`liplesiwindegi o`zgeshelik ma`selesi bolip tabiladi.

1940-jili qaraqalpaq oris grafikasi tiykarında qurilg`an jaziwına iye boldi. Qaraqalpaq tilinde ko`rkem a`debiyatlar ha`m basqa da shig`armalardin` do`rewi usi waqıttan baslanadi degenge usag`an naduris

pikirler de ushirasadi. Ataqli tu`rkologlar ta`repien aniqlang`an, eski tu`rkiy jaziw estelikleri olay bolatug`in bolsa tu`rkiy toparina kiretug`in xaliqlardin` ha`mmesine tiyisli dewge boladi. Mine usi ko`z-qarastan o`zbek til ilimpazi F.Kamal o`zbek xalqinin` ma`deniy tariyxindag`i jaziw sistemalari tuwrali ayta kelip bilay deydi<sup>1</sup>: «Wrta osiyo Qozog`istondagi turkiy xalqlar orasidagi keng tarqalgan alfavit va kwpgina yozma edgorliklarga ega bwlgan wz yozuv sistemasi beshta:

- 1) runik yaki urxun-enisey ezuvi;
- 2) uyg`ur ezuvi;
- 3) arab ezuvi;
- 4) latin ezuvi;
- 5) rus grafikasi asosidagi milliy ezuvlar.

Qaraqalpaq xalqinin` ma`deniy tariyxindag`i jaziw sistemalari tuwrali da usini aytiwg`a boladi. Jaqin ku`nlerge shekem qaraqalpaqlardin` ekonomikasi tariyxı ha`m ma`deniyati boyınsha ilimiy izertlewlerdin` do`rewine baylanisli qaraqalpaqlarda jaziwdin` bolg`anlig`i ya bolmag`anlig`i tuwrali haqiyqatında da u`zil-kesil da`lilli piqir aytiw qiyin edi, o`ytkeni qaraqalpaqlar Orta Aziyadag`i en` az izertlengen xaliqlardin` biri, al qaraqalpaq tili bolsa, hesh qanday ilimiy praktikaliq jaqtan qol tiymegen til sipatında boldi.

Ha`zir qaraqalpaq filologiyasi tariyxında qaraqalpaqlarda ha`zırge shekemgi da`wirde de jaziwdin` bolg`anlig`in da`lilleytug`in materiallar ha`m pikirler toplandi. Ma`selen, Qaraqalpaq filologiyasinin` tun`g`ish doktori N.Da`wqaraev qaraqalpaq a`debiyati tariyxına baylanisli o`zinin` monografiyalıq izertlewinde jazba poeziyalıq erteden-aq o`mir su`rgenligi tuwrali minaday dep jazdi: «XVI a`sirde Sirda`r`yanin` to`mengi jag`inan,

¹ *озирги 7збек тили. –Тошкент, qotu. –we б.

al onnan keyin XVIII a`sirdin` aqirinda Xorezmge qaytip keliwine baylanisli

qaraqalpaqlar Orta Aziyanin` ma`deniy jaqtan bir qansha jaqsi bolg`an xaliqlari menen baylanisa baslaydi».

Bul qaraqalpaqlardin` kem-kemnen jaqsi turmisqa o`tiwine joqari ma`deniyattin` elementlerin iyelewge, qaraqalpaqlardin` arasinan sawatli adamlardin` shig`iwina tiykar saladı.

Qaraqalpaqlarda jazba poeziya payda boladi, bul jazba poeziyanin` en` birinshi baslawishi, dep XIX a`sirdin` shayiri Jiyen-Jiraw Tag`ay ulin esaplaw mu`mkin. Sonday-aq professor I.Sag`iytov klassik shayir Berdaq shig`armalarına baylanisli izertlewinde onin` a`debiyat miyraslarinin` jazba tu`rde do`regenligin da`lilleydi.

Qaraqalpaq xalqinin` tariyxina, a`debiyatina, tiline baylanisli son`g`i izertlewler qaraqalpaqlarda jaziwdin` bolg`anlig`i tuwrali pikirdi tag`i da aniq ha`m ken` tu`rde aniqlap atir.

I BAP. QARAQALPAQ TILI JAZIWININ` QA`LIPLESIVI

I.1. Qaraqalpaq tili tariyxinin` qaraqalpaq xalqinin` tariyxina baylanisi

Qaraqalpaq tilinin` tariyxı basqa da ilim tarawları tariyxı menen baylanisi. A`sirese qaraqalpaq tilinin` tariyxı menen tig`iz baylanisli.

A`yyemgi zamanlardan-aq qaraqalpaqlar ha`m Qubla, Shig`is Aral boyların jaylag`an basqa da xalıqlardıń ata-babaları bolg`an qa`wimler menen xalıqlardıń tariyxı A`miwda`r`ya ha`m Sirda`r`yalardıń tariyxı menen ajıralmas baylanista bolg`an. Haqıyqatında da qaraqalpaq xalqının` en` a`yyemgi atababalar usı eki da`r`yanın` a`tırıpında qa`liplesip, ja`miyetlik rawajlanıwdın` barlıq da`wirlerin usı jerlerde basınan keshirgen. A`yyemgi grek ha`m a`yyemgi parsi dereklerinde Orta Aziya xalıqlarının` atların keltiriwde saklar ha`m massagetler tuwralı jıy aytiladi. Massagetler eramızdan buring`i VII-II a`sirlerde Kaspiy ten`izinen baslap Sirda`r`yag`a deyingi aralıqta ma`kan etken.

Aral ha`m Kaspiy a`tırıpında eramızdın` IV-VIII a`sirlerinde payda bolg`an siyasiy jag`daylar, waqiyalar u`lken tariyxıy o`tkenge negiz saladı. Bul da`wir eramızdın` baslarında payda bolan Kushan imperiyası qulap onın` ornına Orta Aziya xalıqları u`stinen eftalitlerdin`, tu`rklerdin` en` aqırında arablardın` u`stemlik ornatiwi menen sipatlanadı. Ko`shpeli xalıqlardıń atlanislari, hu`kimet ushin qanlı urislar xalıqlardıń bir qatar toparlarınin` aralasiwına, etnik jag`ınan ha`r tu`rli elementlerdin` bir-biri menen qosılıp, jergilikli etnogenezlilik protsesstin` jıyilesiwine alıp keledi.

Xorezm qon`silas Aral ha`m Kaspiy a`tırıpında arqa ta`repindegi qa`wimler menen tig`iz baylanista boladı. Bunday baylanis ha`m jaqınlıqlar ko`rsetilgen qa`wimlerdin` tariyxında belgili orin iyeleydi. Ol qa`wimler, Shig`is

Evropa, Orta Aziya, Arqa batis Sibir, Ural boyi ha'm Shig'is, Orayliq Qazaqstan xaliqlarinin` arasindag`i araliq, tutastiriwshi shinjir.

Sonday-aq qaraqalpaq xalqinin` qa`liplesiwinin` tiykari bolip xizmet islegen. Eramizdin` IV a`siri tariyxti «xaliqlardin` ko`ship-qoniw da`wiri» dep atalip, bul gezde ishki Mong`oliya dalalarinan gunn (Xunn) xaliqlari ko`ship Aralg`a, onnan keyin Batis Evropag`a deyin ig`isip bardı. Olar o`zlerinin` ko`shiw jolında ko`p qa`wimlerdin` o`z ma`kaninan isirdi ha'm ko`pshiligin o`zlerinin` quramina qosip aldi, bul tuwrali Qıtay dereklerinde mag`liwmat beriledi.

Na`tiyjede jergilikli qa`wimlerdin` etnik quramında gunnlardi belgili orni boldi. Orta Aziyanin` siyasiy turmisında basqariwshi rol`di V a`sirdin` ortalarına kelgende eftalitler atqara basladi. Eftalitler Kaspiy ten`izinen baslap Arqa Indiyag`a ha'm Shig'is Tu`rkstang`a deyin sozilg`an o`zlerinin` u`lken ma`mleketin du`zedi, bul ma`mleket VI a`sirdin` ortasına deyin o`mir su`redi. Olar VI a`sirdin` yarimina deyin o`mir su`rip, onnan keyin Orta Aziya shegaralarında payda bolg`an tu`rkiy qa`wimlerinin` ha'm ishki sasaniylerdin` topilisi na`tiyjesinde 563-364-jillarda qulaydi. Orta Aziya jerlerinde bunnan keyingi u`stemlik tiykarinan alg`anda tu`rkiy qa`wimlerinin` qolina o`tedi. Qaraqalpaq xalqi tu`rkiy xaliqlardin` biri. Onin` etnik quramında a`yyemgi tu`rkiy qa`wimlerinin` orni u`lken.

Qaraqalpaq milliy tilinin` payda boliwi ha'm rawajlaniwi haqqindag`i ma`seleni izertlew ha'm ol tuwrali belgili basli ilimiy pikir aytiw ushin en` birinshi gezekte qaraqalpaq xalqinin` ekonomikalıq, ma`deniy ha'm siyasiy turmisinin` tariyxiy rawajlaniwına na`zer awdariwimiz kerek.

O`ytkeni til barliq waqıtta toqtamastan ha`rekette jasaydi, xalıqtin` turmisi menen birge rawajlanip jetilisip baradi. Qaraqalpaq milliy jazba tilinin` payda boliwi tiykarinan buring`i da`wirge tiyisli. Bunda ayriqsha

diqqat awdariwdi talap etetug`in na`rse onin` payda boliwi ha`m qa`liplesiwindegi o`zgeshelik ma`selesi bolip tabiladi.

1940-jili qaraqalpaq oris grafikasi tiykarinda quril`an jaziwina iye boldi. Qaraqalpaq tilinde ko`rkem a`debiyatlar ha`m basqa da shig`armalardin` do`rewi usi waqittan baslanadi degenge usag`an naduris pikirler de ushirasadi. Ataqli tu`rkologlar ta`repinen aniqlang`an, eski tu`rkiy jaziw estelikleri olay bolatug`in bolsa tu`rkiy toparina kiretug`in xaliqlardin` ha`mmesine tiyisli dewge boladi. Tariyxiy mag`liwmatlar boyinsha tu`rkler – etnik, yag`niy kelip shig`iwi ha`r tu`rli. O`zlerinin` sotsial-ekonomikaliq rawajlaniwi jag`inan da ha`r tu`rli da`rejede. Ha`r tu`rli basqishta turg`an qa`wimlerdin` awqami bolip, olardi a`skeriy basshilar bolg`an «tarxunlar» basqarg`an. Ayirim shamalawlar boyinsha «tu`rk» degen atamanin` o`zi de sonnan kelip shiqqan deydi.

VI a`sirdin` ortalarinda tu`rkler o`zleri burin bag`inishli bolg`an juwan`-juwan`lerdi jen`ip Orayliq Aziyada, o`zlerinin` ku`shli ma`mleketin du`zedi. Tu`rkiy qa`wimlerin biriktiriwde tiykarg`i rol`di Altay qa`wimleri tutqan, na`tiyjede tu`rkiy qag`anlig`in ornatiq, qag`anattin` basinda Tumin qaqaqan turg`an. Orta Aziyani o`z ishine alatug`in qag`anattin` batis bo`liminin` basinda Tumin-qaxannin` inisi Istemi-Qaxan bolg`an.

Tu`rklerdin` Orta Aziyani jawlap alg`aninan keyin tu`rkler menen iranlilardin` jerinin` shegarasi A`miwda`r`ya bolg`an. VI a`sirdin` aqirinda tu`rk qaxanlig`i Shig`is bo`lim ha`m batis bo`lim bolip biri-birinen g`a`rezsiz eki bo`limge bo`linedi. Orta Aziyani arablar jawlap alg`an gezinde ko`rsetilgen qaxanliqlar o`zlerinin` a`hmiyetin jog`altqan edi. Solay da tu`rk a`skerleri ayirim waqitlarda qag`annin` jeke o`zinin` basshilig`i astinda Orta Aziya xaliqlarinin` awqamlaslari sipatinda VII-VIII a`sirde bolg`an arab basqinshilarina qarsi gu`reslerge qatnasip otiradi. VII a`sirdin` ortalarinda, Orta Aziyag`a arab basip

aliwshilarinin` kele baslag`an gezinde Orta Aziya bir-birinen g`a`rezsiz bir neshe mayda ellerge bo`linip ketken edi. Xorezmdi aralardin` ataqli a`sker basshisi Kuteyba ibn Muslim 712-jili basip aladi. Orta Aziyadag`i arablardin` u`stemiligi uzag`ina saqlanip qala almaydi.

IX a`sirde Orta Aziyada arablardan g`a`rezsiz ma`mleketler payda bola baslaydi. Usinday ma`mleketlerdin` biri paytaxti Buxara bolg`an Samaniyler ma`mleketi boldi. Onin` tiykarin Ismayl Ibn Axmed Samaniy degen adam (874-907) saladı. Samaniyler ma`mleketinin` jaqsi qurallang`an armiyasi bolip, onin` tiykarin qul bolip tu`sken tu`rkler quraydi.

Orta Aziyanin` tariyxında u`lken rol` oynag`an qu`diretli Samaniyler ma`mleketi X a`sirdin` aqirina deyin, yag`niy iur-jildan ooo-jilg`a deyin o`mir su`redi. Al Samaniyler ma`mleketi da`wirinde ha`zirgi ta`jik ha`m parsi tillerinde tiykar bolg`an bul orta a`sirlik parsi tili birotala qa`liplesip, ra`smiy ma`mleketlik ha`m jazba a`debiyattin`, poeziyanin` tili boldi. Parsi a`debiy tili menen bir qatarda ilim ha`m nizam tili bolg`an arab tili de ken` taralg`an edi. Usi da`wirdegi Abu Rayxan Beruniy, Abu Ali ibn Sina usag`an ko`rnekli alimlar o`zlerinin` ma`shhur ilimiy miynetlerin arab tilinde jazdi. Ko`rsetilgen tiller menen bir qatarda tap XIII a`sirdin` aqirina deyin eski Xorezm tilinin` de awizeki ha`m jazba formalarda qollanilip kelgenligi tuwrali mag`liwmatlar bar.

X a`sirdin` ayag`ina taman Orta Aziyadag`i Samaniylerdin` u`lken ma`mleketi idiray basladi. oyw-jili Samaniyler a`skerinin` tu`rklerden ibarat gvardiyasinin` a`sker basshisi Ali tegin G`azna qalasindag`i ha`kimshilikti o`z qolina alip ko`terilis shig`aradi. Usi da`wirden baslap Jazna`wiylar ma`mleketinin` tiykari salinadi ha`m bul ma`mleket Mahmud Jazna`wiy tusinda ju`da` ku`sheydi.

Tu`rkmenlerdin` qaraqalpaqlardin` etnogenezinde X-XI a`sirlerdegi Aral boylarindag`i ha`m basqa da dala xaliqlarinin` bir orinnan ekinshi oring`a

ko`ship qoniwi sheshiwshi rol` oynaydi. Sol gezlerdegi og`uzlardin` bir bo`leginin` pecheneglerdin` izi menen tu`slik oris dalalarina qaray ko`shiwi, Aral a`tiraplarina Irtish jag`alarinan qipshaqlardin` keliwi qaraqalpaq xalqinin` jan`a baslang`an qa`liplesiw protsessinde u`lken a`hmiyetke iye boldi. Bizge ma`lim, qaraqalpaq xalqinin` xaliq bolip qa`liplesiwinde ha`m onin` tilinin` kelip shig`iwinda qipshaq qa`wimleri sheshiwshi orindi tutadi.

Ha`zirgi Qaraqalpaqstannin` batis ha`m oray dalalarinda qipshaqlar X-XI a`sirlerde-aq o`zlerinin` qa`wimlik awqamlarin du`zgen edi. Qipshaqlar Irtish da`r`yasinin` alabinda jasaytug`in qiymaqlardan bo`linip shiqqan tu`rkiy tilles ko`p sanli qa`wimlerden` birikpeleri bolip olar XI a`sirde og`uzlardi urisin jen`ip, jerlerine iyelik qiladi. Onnan keyin qipshaqlar batisqa qaray o`rlep Dnepr`ge deyin barip jetedi, al XII a`sirde Dunay da`r`yasina deyin barip jetedi. Olardin` iyelegen tu`slik rus ha`m Qazaqstan dalalari «Deshti qipshaq» dep ataladi, sonday-aq qipshaqlardin` bir bo`legi Kavkaz aldi dalalarinda ornalasadi.

Solay etip, rus dereklerinde polovetsler, al batis evropa dereklerinde komanlar degen atlar menen ma`lim bolg`an qipshaqlar XI a`sirdin` basinan mong`ollardin` shabiwilina deyin Kaspiy ha`m Qara ten`izlerinin` arqa jag`alawlarindag`i dalaliqlarda ta`nha o`zleri pu`tkilley u`stemshilik etti.

Joqarida ko`rsetilgenindey, qipshaqlar XI a`sirdin` aqirinda XII a`sirdin` basinda Dunay menen Volga aralig`indag`i jaziliqti iyeledi.

Sonday-aq olardin` jerlerine Qirim dalalari, Azov ten`izinin` jag`alawlari qarasli boldi. Olardin` bir topari to`mengi Edil menen Jayiq da`r`yasi aralig`inda ko`ship ju`rdi. Joqarida aytilg`an siyaqli, shig`is pechenegleri menen birikken og`uzlardin` bir bo`legi Dnepr da`r`yasina deyin g`ana barip, og`uz ha`m pecheneglerdin` basqa toparlari siyaqli ari qaray ketpey. Kiev Rusinin` jerlerinde Dneprdin` bir salasi bolg`an Ros` da`r`yasinin` jag`asinda otirip qaladi.

Usi otiriqshilarg`a baylanisli XII a`sirdegi rus jilnamalarinda «Chernie klobuki» («Qara bo`rikliler») tu`rinde qaraqalpaq etnonimi payda bola baslaydi. «Chernie klobuki» rus knyazleri menen kelisimde bolg`an. Kelisim boyinsha olar Rus` shegaralarin polovetslerdin` topilisidan qorg`ap turiwi sha`rt bolg`an, sonin` menen birge olar sol jerlerdin` jergilikli turg`inshisi sipatinda – Kiev rusinin` siyasiy turmisina aktiv qatnasli otirg`an.

«Qaraqalpaq» degen termin XII a`sirde Aral boylarinda etnonim yag`niy xaliq atamasi sipatinda payda boladi. Bul atama Aral a`tirapinda qalg`an o`zinin` qol astina buring`i og`uzlardin` aymaqlarin qaratqan qipshaq awqaminin` quramina kem-kemnen o`te baslag`an shig`is pecheneg qa`wimleri jo`ninde aytilg`an.

Mong`ollardin` shabiwili Orta Aziya ha`m basqa da u`lkelerdin` xaliqlarinin` tariyxiy o`mirinde u`lken iz qaldiradi. Buring`i shegaralar joq bolip, olardin` ornina jan`a ma`mleketlik du`zimler payda boldi. Xorezm – mong`ollardin` topilisi na`tiyjesinde o`zinin` siyasiy g`a`rezsizliginen ayirilib, 1224-jili eki bo`linip Shin`g`isxan ta`repinen onin` balalarina bo`lip berildi. Altin Ordanin` ku`shli xanlarinin` biri O`zbekxan o`lgennen keyin (1340-jili) Altin Orda o`zinin` a`hmiyetin jog`altadi, onin` quraminan Xorezm bo`linip shig`adi. Aradan ko`p waqit o`tpey Orta Aziyag`a, Povol`j`ege ha`m basqa da ellerge Timurdin` atlanislari baslanadi.

Paytaxt Samarqand bolg`an Timur ma`mleketi kem-kemnen ku`sheyipa, qon`silas ma`mleketlerdi basip aliwin dawam etedi ha`m 1372-1388-jillar dawaminda Xorezmge bes irt hu`jim jasap, en` izinde qeii-jili Xorezmdi basip alip, onin` paytaxti :rgenchti wayran etedi. Altin Ordanin` ha`m basqa da mong`ol ulislarinin` idiraw da`wirinde XIV a`sirdin` ayag`inan baslap Aral boi dalalarinda u`lken qa`wimlik awqamlar payda bola baslaydi.

Tu`rklerdin` Orta Aziyani jawlap alg`aninan keyin tu`rkler menen iranlilardın` jerinin` shegarasi A`miwda`r`ya bolg`an. VI a`sirdin` aqirinda tu`rk qaxanlig`i Shig`is bo`lim ha`m batis bo`lim bolip biri-birinen g`a`rezsiz eki bo`limge bo`linedi. Orta Aziyani arablar jawlap alg`an gezinde ko`rsetilgen qaxanliqlar o`zlerinin` a`hmiyetin jog`altqan edi. Solay da tu`rk a`skerleri ayirim waqitlarda qag`annin` jeke o`zinin` basshilig`i astinda Orta Aziya xaliqlarinin` awqamlaslari sipatinda VII-VIII a`sirde bolg`an arab basqinshilarina qarsi gu`reslerge qatnasip otiradi. VII a`sirdin` ortalarinda, Orta Aziyag`a arab basip aliwshilarinin` kele baslag`an gezinde Orta Aziya bir-birinen g`a`rezsiz bir neshe mayda ellerge bo`linip ketken edi. Xorezmdi aralardin` ataqli a`sker basshisi Kuteyba ibn Muslim 712-jili basip aladi. Orta Aziyadag`i arablardin` u`stemiligi uzag`ina saqlanip qala almaydi.

IX a`sirde Orta Aziyada arablardan g`a`rezsiz ma`mleketler payda bola baslaydi. Usinday ma`mleketlerdin` biri paytaxti Buxara bolg`an Samaniyler ma`mleketi boldi. Onin` tiykarin Ismayl Ibn Axmed Samaniy degen adam (874-907) saladı. Samaniyler ma`mleketinin` jaqsi qurallang`an armiyasi bolip, onin` tiykarin qul bolip tu`sken tu`rkler quraydi.

Orta Aziyanin` tariyxında u`lken rol` oynag`an qu`diretli Samaniyler ma`mleketi X a`sirdin` aqirina deyin, yag`niy iur-jildan ooo-jilg`a deyin o`mir su`redi. Al Samaniyler ma`mleketi da`wirinde ha`zirgi ta`jik ha`m parsi tillerinde tiykar bolg`an bul orta a`sirlik parsi tili birotala qa`liplesip, ra`smiy ma`mleketlik ha`m jazba a`debiyattin`, poeziyanin` tili boldi. Parsi a`debiy tili menen bir qatarda ilim ha`m nizam tili bolg`an arab tili de ken` taralg`an edi. Usi da`wirdegi Abu Rayxan Beruniy, Abu Ali ibn Sina usag`an ko`rnekli alimlar o`zlerinin` ma`shhur ilimiy miynetlerin arab tilinde jazdi. Ko`rsetilgen tiller menen bir qatarda tap XIII a`sirdin` aqirina deyin eski Xorezm tilinin` de awizeki ha`m jazba formalarda qollanilip kelgenligi tuwrali mag`liwmatlar bar.

X a`sirdin` ayag`ina taman Orta Aziyadag`i Samaniylerdin` u`lken ma`mleketi idiray basladi. oyw-jili Samaniyler a`skerinin` tu`rklerden ibarat gvardiyasinin` a`sker basshisi Ali tegin G`azna qalasindag`i ha`kimshilikni o`z qoliga alip ko`terilis shig`aradi. Usi da`wirden baslap Jazna`wiylar ma`mleketinin` tiykari salinadi ha`m bul ma`mleket Mahmud Jazna`wiy tusinda ju`da` ku`sheydi.

Mong`ollar jawlap aliwinan keyin Aral boylarindag`i qaraqalpaqlardin` ata-babalari bolg`an tu`rkiy qa`wimlari Orta Aziya ha`m Shig`is Evropa xaliqlarinin`, sonin` ishinde Kiev Rusindagi o`zlerinin` tuwisqanlari bolg`an «Chernie klobukilerdin`» basina tu`sken qiyin awhallardi olar menen ten`dey basinan keshirdi. Qaraqalpaqlardin` ata-babalarinin` Mong`ol imperiyasinin` quraminda boliwi olardin` tariyxinda u`lken iz qaldirdi. Bunday belgiler qaraqalpaqlardin` uriw-qa`wimlik quraminda, tilinde ha`m olardin` o`mirinin` basqa da tarawlarinda o`z sa`wleleniwin tapti.

En` keyini XV-XVI a`sirlardagi u`lken Nog`ay ordasi bolg`an siyasiy birinshilerden Qaraqalpaqlardin` etnogenezinin` ju`da` qiyin qa`liplesiw protsessi tamamlanadi. Xorezm, Da`shti Qipshaq dalalari ha`m Sirda`r`yani to`mengi rayonlari menen, sonday-aq Shig`is-Evropa, Povol`j`e ha`m Arqa Kavkaz xaliqlarinin` ma`deniyati menen baylanisli bolg`an qaraqalpaqlardin` tili ha`m ma`deniyati tiykarg`a belgileri birotala qa`liplesti.

Qaraqalpaqlar tuwrali en` birinshi aniq mag`liwmat 1598-jili jazilg`an Buxara xani Abdullanin` Sig`naqtag`i a`wliye Ziyaeddinnin` mazarina bergan yarlig`inda ko`rinedi. Bul da hu`jjette aymaq xaliqlarinin` atlarin birme-bir atap, olardin` ishinde basqa xaliqlar menen birge qaraqalpaqlarin` da ati keltirilgen. Usidan baslap qaraqalpaqlar tuwrali mag`liwmatlar jiyi ushirasa baslaydi.

Bul da`wirlerdin` waqiyalari tariyxshilardin`, a`debiyatshilardin` tilshilerdin` ha`m basqa da alimlardin` izertlewlerinde jetkilikli da`rejede o`z sa`wleleniwin tapti. Oni u`yreniw izertlew jumislari da ilimnin` basqa da

tarawlari menen baylanista alip bariliwi maqsetke muwapiq keledi. Solay etip bul qaraqalpaq tilinin` tariyxı en` aldi menen qaraqalpaq xalqının` o`zinin` tariyxı menen tikkeley ha`m ajiralmas baylanisli ekenligin bildiredi.

I.2. Qaraqalpaq tilinin` tu`rkiy tilleri menen tariyxiy baylanisi

Tu`rkiy toparindag`i tiller du`n`yadag`i belgili iri tillerden bolip, olardin` rawajlaniwi ha`m qa`liplesiwi ju`da` a`yyem zamanlardan baslang`an. Atap aytqanda tu`rk xaliqlarinin` ha`m olardin` tillerinin` du`n`yadag`i ko`p ellerdin` alimlari ta`repien ko`p zamanlardan beri, ha`zirgi ku`nlerde de diqqat penen izertlenip u`yreniliwi olardin` xaliq-araliq salmag`ina baylanisli ju`zege kelgen qubilis. Tu`rk xaliqlari menen olardin` kelip shig`iwi, qa`liplesip rawajlaniwin izertlew tarawinda watandarliq ha`m du`n`ya-ju`zilik ilimde ko`p g`ana jumislar islendi.

Bul ma`seleni belgili da`rejede aniqlaw ushin za`ru`r bolg`an bir qatar ma`selelerdin` shen`beri aniqlandi. Ma`selen, tu`rkiy tillerinin` qa`liplesiwin rawajlaniw protsesslerin bayqastiriw ushin kerekli bolg`an jumislardan Aziya xaliqlarinin` tariyxin izertlew tu`rkiy, mong`ol ha`m tung`us-manchjur tilleri boyinsha tariyxiy salistirmali izertlewler tu`rkiy tillerinin` en` a`yyemgi da`wirleri tuwrali bir qansha da`rejede tiyanaqli tu`sinik aliwg`a mu`mkinshilik beredi.

Tu`rkiy tilleri, ilimiy bayqawlardin` ko`rsetiwinshe o`zinin` rawajlanip qa`liplesken en` a`yyemgi zamanlardan baslap tap usi da`wirlerge deyin alti da`wirdi basinan keshirdi.

Usi da`wirler dawaminda bul tiller ju`da` a`piwayi grammatikaliq qurilistan ha`zirgi da`wirlerdegi jetiliske grammatikaliq qurilisqa iye tiller da`rejesine kelip jetken. Solay etip, tu`rkiy tilleri o`zlerinin` payda boliwinan baslap alti da`wirdi basinan keshirgen. Olar to`mendegilerden ibarat.

Qaraqalpaq milliy tilinin` payda boliwi ha`m rawajlaniwi haqqindag`i ma`seleni izertlew ha`m ol tuwrali belgili basli ilimiy pikir aytiw ushin

en` birinshi gezekte qaraqalpaq xalqinin` ekonomikalıq, ma`deniy ha`m siyasiy turmisinin` tariyxiy rawajlanıwına na`zer awdariwimiz kerek.

O`ytkeni til barlıq waqıtta toqtamastan ha`rekette jasaydı, xalıqtın` turmisi menen birge rawajlanıp jetilisip baradı. Qaraqalpaq milliy jazba tilinin` payda bolıwı tiykarınan buring`i da`wirge tiyisli. Bunda ayırıqsha diqqat awdariwdı talap etetug`ın na`rse onin` payda bolıwı ha`m qa`liplesiwindegi o`zgeshelik ma`selesi bolıp tabıladı.

1940-jili qaraqalpaq oris grafikası tiykarında qurıl`an jazıwına iye boldı. Qaraqalpaq tilinde ko`rkem a`debiyatlar ha`m basqa da shig`armalardıń do`rewı usı waqıttan baslanadı degenge usag`an naduris pikirler de ushırasadı. Ataqlı tu`rkologlar ta`repinen anıqlang`an, eski tu`rkiy jazıw estelikleri olay bolatug`ın bolsa tu`rkiy toparına kiretug`ın xalıqlardıń ha`mmesine tiyisli dewge boladı. Tariyxiy mag`liwmatlar boyınsha tu`rkler – etnik, yag`niy kelip shig`iwi ha`r tu`rli. O`zlerinin` sotsial-ekonomikalıq rawajlanıwı jag`ınan da ha`r tu`rli da`rejede. Ha`r tu`rli basqishta turg`an qa`wimlerdin` awqamı bolıp, olardı a`skeriy basshılar bolg`an «tarxunlar» basqarg`an. Ayırım shamalawlar boyınsha «tu`rk» degen atamanın` o`zi de sonnan kelip shıqqan deydi.

Tu`rkiy tillerinin` rawajlanıwındag`i en` a`yyemgi da`wir Altay da`wiri bolıp esaplanadı. Bul da`wirde tu`rkiy tilleri mon`g`ol tilleri, menen al mong`ol tilleri tu`rkiy tilleri siyaqlı tung`us-man`chjur tilleri menen tolıq ara ashıp bo`linbey, bulardıń ha`mmesi ulıwma bir til bolıp ju`rgen. Ko`rsetilgen tiller toparının` rawajlanıwında altay da`wiri bul da`wirlerdin` xalıqlarının` ha`m tillerinin` xarakteri tuwralı azlı-ko`pli anig`iraq mag`liwmat bere alarlıqtay tariyxiy yamasa til estelikleri saqlanıp qalmag`an. Ol da`wirdin` tili haqqında a`yyemgi o`li tillerdin` ha`m ha`zirgi janlı tillerdin` faktleri tariyxiy salıstırmalı

metod penen qayta tiklew mu`mkin bolg`an gipoteza boyinsha g`ana pikir ju`ritiw mu`mkin.

Sol da`wirdin` son`g`i gezlerinde bul tiller toparinin` u`lken eki salag`a ayirila baslag`ani yag`niy tung`us-manchjur ha`m tu`rkiy-mongol tilleri toparina ayirila baslag`ani bayqaladi.

Solay etip, tu`rkiy tillerinin` rawajlaniwindag`i altay da`wiri birinshiden son`g`i gezleri bo`linip shiqqan tiller ushin uliwma bir tildin` bliwi menen, al ekinshiden bul uliwma bir tildin` eki salag`a ajirala baslawi menen xarakterlenedi. Sonday-aq bul da`wirde ko`rsetilgen tiller toparinin` eki salag`a ayriliwi yag`niy tyurkologiya ha`m tung`us-man`chjur salalarina ayriliwi ju`zege kelip ha`m tamamlanip qoymastan, bul da`wirde tu`rkiy ha`m mong`ol tillerinin` de bir-birinen bo`liniwi ju`zege keldi.

Tu`rkiy tillerinin` rawajlaniwinda en` a`yyemgi da`wir bolg`an bul Altay da`wirlerinin` belgili da`wirlik waqti joqarida aytilg`anday, ilimde aniq emes. Al og`an qarag`anda onnan keyingi ekinshi da`wir Xunn da`wiri dep atalatug`in da`wirdin` waqitliq shegarasi bir qansha anig`iraq. Xunn da`wiri Altay da`wirinen keyin baslanip bizin` eramizdin` V a`sirine deyingi da`wirdi o`z ishine aladi. Onin` baslang`an waqti eramizdan buring`i III a`sir dep shamalanadi. Xunn da`wiri Xunnu imperiyasi degen at penen ma`lim bolg`an og`ada u`lken qa`wimlik awqamnin` du`zilip ha`m rawajlaniwi menen baylanisli.

Bul imperiya Orayliq Aziyadan baslap Shig`is Evropag`a deyingi jerlerdi iyelep, o`zinin` qolastina tu`rkiy mong`ol, tung`us-man`chjur ha`m basqa da ko`p sanli qa`wimlerdi birlestirgen. Biraq bizin` eramizdin` I a`sirinin` aqirinda ishki o`z-ara talas tartislardin` ha`m syan`biylerdin` topilisi na`tiyjesinde Xunnu ma`mleketi eki bo`lekke-batis xunnu ha`m shig`is xunnu bolip bo`linip ketedi. Olardin` tiykarinda son`g`i gezlerinde batista ha`m shig`ista tu`rkler basqarg`an

bir neshe qa`wimler awqamlar payda boladi. Xunnulardin` usilayinsha batis ha`m shig`is bolip eki awqamg`a bo`liniwi son`g`i da`wirlerdegi tu`rkiy qa`wimlerinin` ha`m tillerinin` rawajlaniwina u`lken ta`sirin tiygizedi.

Tu`rkiy tilleri o`zlerinin` uliwma birligin saqlaw menen birge ko`rsetilgen jag`daydin` na`tiyjesinde olardi batis ha`m shig`is tu`rkiy tillerine ayiratug`in o`zinshelik belgilerge iye boldi.

Barliq tu`rkiy-mong`ol ha`m tung`us-man`chjur tilleri ushin uliwma bolg`an en` a`yyemgi leksikaliq qatlam bul tillerdin` janli so`zlik fondina tiyisli bolg`an ha`m usi tillerde saqlanip qalg`an bir qatar so`zlerden ibarat. Tu`rkiy, mong`ol ha`m tung`us-man`chjur tilleri ushin uliwma bolg`an minaday so`zlerdi misalg`a keltiriwge boladi. Aytilg`an bug`a//buka «bug`a», mong`olsha buxa, man`chjursha buha//buxu, «haywan», «suwin», buka «qoy». Tu`rkiy tillerinin` rawajlaniwindag`i u`shinshi da`wir a`yyemgi tu`rkiy tilleri bolip ol V-X a`sirlardi o`z ishine aladi.

A`yyemgi tu`rkiy da`wirinin` o`zi u`sh da`wirge bo`linedi:

- 1) tuquy da`wiri (V-VIII a`sirlar),
- 2) a`yyemgi uyg`ir da`wiri (VIII-IX a`sirlar),
- 3) a`yyemgi qirg`iz da`wiri (IX-X a`sirlar).

A`yyemgi tu`rk da`wiri tu`rk ha`m mong`ol tillerinin` biri-biri menen o`z-ara toliq ajiraliw menen sipatlanadi. Bul da`wirde mong`ol tillerinin` rawajlaniwi negizinen shig`is xunlardin` quramina kirgen qa`wimler menen baylanisli bolip, ol tu`rkiy tilleri shig`isi penen bir qatarda batista da ken`nen taraladi, o`ytkeni tu`rkiy qa`wimlerinin` a`dewir bo`legi batis xunnulardin` quramina kiretug`in edi.

Tu`rkiy tillerinin` bul da`wirindegi fonetikaliq qurilisinin` tiykgarg`i belgilerinin` biri r-t/d – s/z sa`ykesliklerinin` y ge o`tiwinin` payda boliwi, rawajlaniwi ha`m o`tiwi bolip esaplanadi.

Ma`selen, Mahmud Qashg`ariydin` ko`rsetiwinshe, X a`sirde qarluqlardin` awqamina kirgen uriw-qa`wimlik birikpe bolg`an chigel` qa`wimi ushin y – s/z sa`ykeslikleri ta`n bolg`an. Misali: qarin tozti (qarin toydi), odaq (ayaq) tag`i basqalar. Ko`rsetilgen fonetikaliq qubilislar ha`zirgi waqittag`i geypara tu`rkiy tillerdin` faktlerinde de ko`riwge boladi. Ma`selen, qaraqalpaq tilinde jaz//jay, jazil//jayil, altay tilinde dvas//dvay «jaz, jay», dvazil//dvayil (jazil, jayil) qaraqalpaq tilinde ku`t, altay tilinde ku`y, qaraqalpaq tilinde so`z so`yle, altay tilinde ses sosto tag`i basqa. Tu`rkiy tillerinin` rawajlanıwındag`i to`rtinshi da`wir – Orta tu`rkiy da`wiri bolip (X-XV a`sirler) ol ha`zirgi barliq tu`rkiy tillerinin` tiykarig`i belgileri boyınsha qa`liplesiwi menen sipatlanadi.

Orta tu`rkiy da`wiri qaraxaniylar (X-XII a`sir) da`wiri ha`m mong`ollar da`wiri (XIII-XV a`sirler) bolip ekige bo`linedi. Ko`rsetilgen da`wirler tu`rkiy xaliqlarının` ha`m olardıń tillerinin` tariyxında u`lken iz qaldirip, olardıń bunnan bilay rawajlanıwına aytarlıqtay ta`siyrin tiygizdi.

X-XV a`sirlerdegi tu`rkiy xaliqlarının` tariyxiy rawajlanıwı, tiykarinan alg`anda olardıń ele de maydaraq qa`wimlik toparlarg`a bo`liniwi menen sipatlanadi. Batista qipshaqlar (qipshaq-bulg`ar qa`wimleri, qipshaq-polovets qa`wimleri keyinirek bulardan qipshaq-nog`ay awqamı bo`linedi). Og`uzlar (og`uz-bulgar qa`wimleri, og`uz-tu`rkmen qa`wimleri ha`m og`uz-sel`djuk qa`wimleri), qarluqlar (qarluq xorezm ha`m qarluq-uyg`ir bo`limleri) ajiralip shig`adi. Shig`ista qirg`iz-qipshaq qa`wimleri xakas, yakut, tuba, (tubik-qarag`as) ha`m altay qa`wimleri bo`linip shig`adi. X-XV a`sirlerde qipshaqlardıń uliwmalıq birligi ekige bo`linedi:

1) qipshaq-bulg`arlar, bulardıń tiykarında XV a`sirde tatar ha`m bashqurt tilleri payda boladi;

2) qipshaq-polovetsler.

Qipshaq-polovetslerdin` o`zleri mong`ol da`wirinde kishkene eki toparg`a bo`linedi:

a) qipshaq-polovetsler (polovetsler tili, keyinirektegi qaraim qumiqlar, qarachay-balqar tilleri usi toparg`a kiredi);

b) qipshaq-nog`ay topari (bug`an nog`ay, qazaq, qaraqalpaq tilleri ha`m o`zbek tilinin` qipshaq dialektleri kiredi).

Tillerdin` bir-biri menen tu`ylesiwi ha`m sonin` na`tiyjesinde tu`rkiy tillerine arab, mong`ol ha`m basqa tillerden o`zlestirilmelerdin` ko`plep eniwi de Orta tu`rkiy da`wirinde ju`zege keldi.

Solay etip, Orta tu`rkiy tiykarg`i tu`rkiy qa`wimlerinin` tillerinin` rawajlaniw ha`m qa`liplesiw da`wiri boldi.

Tu`rkiy tillerinin` rawajlaniwindag`i besinshi da`wir jan`a tu`rkiy da`wiri dep ataladi. Bul da`wir XV-XX a`sirlerdi o`z ishine alip, negizinen alg`anda ha`zirgi gezlerdegi barliq tu`rkiy xaliqlarinin` irisi, maydasi – ha`mmesinin` ha`m olardin` tillerinin` birotala qa`liplesip, boliwi menen sipatlanadi. Jan`a tu`rkiy da`wirinde batista chuvash uriw-qa`wimlik birikpelerinin` birden bir chuvash xalqin payda etiw ju`zege keldi.

Qipshaq-bulg`ar qa`wimleri iri xaliqlar bolg`an tatar ha`m bashqirlardi payda etti. Qipshaq-polovets birikpesinen bunnan aldin`g`i da`wirlerde-aq birinshi ta`repten qipshaq-nog`ay awqami bo`linip bul awqam XV a`sirde qazaqlar ha`m nog`aylar bolip ekige bo`linedi, al XVI a`sirde nog`aylardin` quraminan qaraqalpaqlar ayirilip shig`adi, ekinshi ta`repten qipshaq-polovets birikpesinen qaraimlar, qumiqlar, qarachaylar, balqarlar ha`m qirim tatarlari bo`linip shig`adi. Jan`a tu`rkiy da`wirinde olardin` tilleri ha`zirgi waqittag`i kelbetine iye boladi.

Qaraqalpaq xalqi qa`liplesip, rawajlaniw jolinda ko`plegen tariyx ha`diyselerdi basinan keshirip, onin` qa`liplesiw bolsa tuwisqan ha`m qon`si

xaliqlardin` o`z-ara aralasip ta`sir jasawi menen uzaq da`wirler dawaminda ju`zege keldi. O`z-ara siyasiy-ekonomikaliq ha`m ma`deniy-qatnas jasag`an qa`wimler ha`m xaliqlar bir-birine ha`r ta`repleme ta`sirin tiygizetug`ini aniq. Xaliqlardin` arasinda bolg`an ha`r tu`rli baylanislar tilde o`z sa`wleleniwin tabadi. Bunday dereklerdi qaraqalpaq xalqinin` tariyxiy-etnografiyalıq materiallarında da ushiratiwg`a boladi.

Demek, tu`rkiy tillerinin` payda bolıw ha`m rawajlanıw jollari, qaraqalpaq tilinin` qa`liplesiw jolların baqlawda u`lken bag`dar bolip xizmet isleydi. Qaraqalpaq tilinin` tariyxın u`yreniwde tu`rkiy tillerinin` ha`r qiyli alimlar ta`repinen izertlenip u`yreniliwi u`lken ja`rdem beredi.

Qaraqalpaq tilinin` tariyxın izertlew ushin tu`rkiy tilleri sistemasında og`an jaqın tillerdi biliw za`ru`rli. Bunin` ushin tu`rkiy tillerinin` klassifikatsiyası u`lken a`hmiyetke iye bolip esaplanadi.

Tu`rkiy tilleri, ilimiy bayqawlardin` ko`rsetiwinshе o`zınin` rawajlanıp qa`liplesken en` a`yyemgi zamanlardan baslap tap usi da`wirlerge deyin alti da`wirdi basınan keshirdi.

Usi da`wirler dawamında bul tiller ju`da` a`piwayı grammatikalıq qurılıstan ha`zirgi da`wirlerdegi jetiliske grammatikalıq qurılısqa iye tiller da`rejesine kelip jetken. Solay etip, tu`rkiy tilleri o`zlerinin` payda bolıwınan baslap alti da`wirdi basınan keshirgen. Olar to`mendegilerden ibarat.

Tu`rkiy tillerinin` rawajlanıwında g`i en` a`yyemgi da`wir Altay da`wiri bolıp esaplanadi. Bul da`wirde tu`rkiy tilleri mon`g`ol tilleri, menen al mong`ol tilleri tu`rkiy tilleri siyaqlı tung`us-man`chjur tilleri menen tolıq ara ashıp bo`linbey, bulardin` ha`mmesi ulıwma bir til bolıp ju`rgen. Ko`rsetilgen tiller toparinin` rawajlanıwında altay da`wiri bul da`wirlerdin` xaliqlarinin` ha`m tillerinin` xarakteri tuwralı azlı-ko`pli anig`iraq mag`liwmat bere alarlıqtay tariyxiy yamasa til estelikleri saqlanıp qalmag`an. Ol da`wirdin` tili haqqında

a`yyemgi o`li tillerdin` ha`m ha`zirgi janli tillerdin` faktleri tariyxiy salistirmali metod penen qayta tiklew mu`mkın bolg`an gipoteza boyınsha g`ana pikir ju`ritiw mu`mkın.

Sol da`wirdin` son`g`i gezlerinde bul tiller toparinin` u`lken eki salag`a ayirila baslag`ani yag`niy tung`us-manchjur ha`m tu`rkiy-mongol tilleri toparina ayirila baslag`ani bayqaladi.

Solay etip, tu`rkiy tillerinin` rawajlanıwındag`i altay da`wiri birinshiden son`g`i gezleri bo`linip shiqqan tiller ushin uliwma bir tildin` bliwi menen, al ekinshiden bul uliwma bir tildin` eki salag`a ajirala baslawi menen xarakterlenedi. Sonday-aq bul da`wirde ko`rsetilgen tiller toparinin` eki salag`a ayriliwi yag`niy tyurkologiya ha`m tung`us-man`chjur salalarina ayriliwi ju`zege kelip ha`m tamamlanip qoymastan, bul da`wirde tu`rkiy ha`m mong`ol tillerinin` de bir-birinen bo`liniwi ju`zege keldi.

Tu`rkiy tillerinin` rawajlanıwında en` a`yyemgi da`wir bolg`an bul Altay da`wirlerinin` belgili da`wirlik waqti joqarida aytilg`anday, ilimde aniq emes. Al og`an qarag`anda onnan keyingi ekinshi da`wir Xunn da`wiri dep atalatug`in da`wirdin` waqitliq shegarasi bir qansha anig`iraq. Xunn da`wiri Altay da`wirinen keyin baslanip bizin` eramizdin` V a`sirine deyingi da`wirdi o`z ishine aladi. Onin` baslang`an waqti eramizdan buring`i III a`sir dep shamalanadi. Xunn da`wiri Xunnu imperiyasi degen at penen ma`lim bolg`an og`ada u`lken qa`wimlik awqamnın` du`zilip ha`m rawajlanıwi menen baylanisli.

Tu`rkiy tilleri boyınsha ko`rnekli tyurkolog alımlar ta`repien tu`rkiy tillerinin` ha`r tu`rli belgilerin esapqa alıp jasag`an klassifikatsiyalari bul tillerdin` o`z-ara qarim-qatnasin aniqlap beredi.

Bul klassifikatsiyalar boyınsha qaraqalpaq tili tiykarinan alg`anda qipshaq tillerinin` toparında keltirilip, nin` en` jaqin tilleri belgilep, ko`rsetiledi.

Ma`selen, A.N.Samoylovichtin` klassifikatsiyasinda qaraqalpaq tili tatar, bashqurt, oyrot, teleut, nog`ay, qirg`iz, qazaq ha`m o`zbek tilinin` qipshaq govorlari menen bir toparg`a kirziledi.

V.A.Bogoroditskiydin` klassifikatsiyasinda qirg`iz, uyg`ir, o`zbek, qazaq tilleri toparinda S.E.Malov qaraqalpaq tilin bashqurt, qazaq, qirg`iz, qumiq, nog`ay, tatar tilleri toparinda keltiredi, al N.A.Baskakov bolsa qaraqalpaq tilin qazaq ha`m nog`ay tilleri menen birlikte qipshaq-nog`ay toparina kirgizedi.

Tu`rkiy tillerinin` bul klassifikatsiyalari qaraqalpaq tilinin` tu`rkiy tilleri arasindag`i ornin, qaysi tiller menen jaqin ya uzaqlig`in ko`rsetedi. Sonin` menen birge qaraqalpaq tilinin` tariyxin qanday derekler boyinsha u`yreniw maqsetke muwapiq bolatug`inin belgilewge ja`rdem beredi.

Qaraqalpaq xalqinin` tariyxı xazar, pecheneg, polovets, Altin Orda, nog`ay, o`zbek ha`m qazaqlardin` qa`wimlik awqamlarinin` tariyxı menen baylanisli. Batis tu`rkiy qa`wimlerinin` awqamina kiretug`in qaraqalpaq xalqinin` qa`liplesiw uliwmalilig`i, olardin` uriwliq quraminin` uliwmalilig`in da bildiredi. Ma`selen ha`zirgi qaraqalpaq uriwlarinan Abas, xazarlarda Avaz, qipshaq tilinde (polovetslerde). Toqsaba – qaraqalpaqsha toqsaba, qipshaq tilinde – qanog`li, qaraqalpaqsha – qan`li ha`m t.b.

Bunday birdey uriw atamalar qaraqalpaq tili menen nog`ay tillerinde ko`plep ushirasadi.

Misali:

Qaraqalpaq tilinde

Qitay

Qan`li

Qazayaqli

Qipshaq

No`kis

Nog`ay tilinde

Qitay

Qan`li

Qazayaqli

Qipshaq

No`kis ha`m tb.

Usinin` menen birge qaraqalpaq tilindegi uriw atamalardi qazaq (taraqti, Ashamayli, Qaramoyin), o`zbek (Qon`irat, Qitay, Qiyat), bashqurt (Qipshaq, Qitay, Qan`li) ha`m t.b. tu`rkiy xaliqlarda da ushiratiwg`a boladi.

Demek tu`rkiy tillerin tariyxin ko`z-qarastan klassifikatsiyalaw arqali g`ana biz olardin` bir-biri megnen bolg`an jaqinlig`in yamasa uzaqlig`in, sonday-aq olardin` o`zgesheliklerin aniq biliwge mu`mkinshilik alamiz.

I.3. Qaraqalpaq xalqi ha'm tilinin` payda boliwi

Qaraqalpaq tilinin` kelip shig`iw tariyxin izertlegen P.P.Ivanov, S.P.Tolstov, T.A.Jdanko, V.N.Yagodin, S.K.Kamalov, H.Hamidov ha'm t.b. ilimpazlardin` da`lillewlerine qarag`anda bizin` eramizg`a shekem VII-II a`sirlerde Aral ten`izi a`tiraplarinda jasag`an sak-massaget qa`wimleri qaraqalpaq xalqinin` etnogenezinin` tiykarin quraydi.

Rus ilimpazi, professor T.A.Jdankonin` ko`rsetiwinshe, massaget qa`wimleri turmisinda saqlang`an matriarxat da`wirinin` belgileri qaraqalpaq awizeki xaliq do`retpelerinde, sonin` ishinde «Qiriq qiz» da`staninda sa`wlelengen.

Prof. S.P.Tolstov massaget qa`wimlerinin` Hind-Evropa tilleri bo`liminin` frako-frigiy yamasa frako-imperiy toparina kiredi dep atap ko`rsetedi.

Ayirim ilimpazlardin` pikirinshe sak-massaget qa`wimlerinin` ishinen «apasiaklar» yag`niy «suw, da`r`ya jag`alarinda jasawshi saklar» qaraqalpaqlardin` etnikaliq tiykarinda belgili orin iyeleytug`inin` atap o`tedi. Tiykarinan sak-massaget qa`wimleri Hind-Evropa tilleri sem`yasina kiretug`in tillerde so`ylegen. Ma`selen, sak tili iran tillerinin` shig`is toparina kiretug`in til bolip ha`zirgi waqitta «o`li» til bolip esaplanadi.

Bizin` eramizg`a shekemgi birinshi a`sirdin` b.e. IV a`sirlerine shekem, bul jerlerge Mongoliya, Sibir` dalalarinan gunn qa`wimleri ko`plep ko`ship keledi. Gunn qa`wimleri etnikaliq qurilisi jag`inan tu`rkiy, mong`ol ha'm tungus-man`chjur, Qitay qa`wimlerinden ibarat boldi. VI a`sirde Batis tu`rk qag`anatinin` payda boliwi ha'm Aral a`tiraplarinin` bul qag`anliqqa kiriwi menen tu`rkiy qa`wimleri ko`plep ko`ship kele baslaydi ha'm jergilikli iran tillerinde so`ylewshi Sart, Sogdiy, Xorezm, Sak, Massaget

qa`wimlari menen aralasiw protsesi baslandi. Jergilikli qa`wimler menen batis gunn shaqapshasina kiretug`in tu`rkiy tilles qa`wimlerdin` aralasiwi olardin` tilinin` tu`rkiylesiwine alip keledi. Na`tiyjede VII-IX a`sirge kelgende oguz atamasindag`i qa`wimler birlespesi payda boldi. Bul qa`wimlik birlespenin` qurilisinda qaraqalpaq xalqinin` etnogenezinin` ekinshi basqishin quraytug`in pecheneg qa`wimlari boldi. Ilimpazlar «pecheneg» etnonim «apasiak» etnonimi menen baylanisli ekenligin ko`rsetedi.

Akad. S.K.Kamalovtin` ko`rsetiwinshe, IX a`sirdin` aqirinda pechenegler birlespesi A`miwda`r`yanin` quyar ayag`i, Aral ten`izinin` batis ta`repi Ural, Volga da`r`yalarina shekemgi araliqta jasag`an.

X a`sirdin` basinda Xazarlar menen kelisimge kelgen og`uz qa`wimlari pecheneg birlespesine hu`kim jasap olardi u`sh toparg`a bo`lip jiberdi. Pecheneglerdin` bir topari Kiev Rusa tamang`a, ekinshi topari Vizantiya ta`replerge ko`shiwge ma`jbu`r boldi. Al pecheneglerdin` shig`is topari Aral ten`izinin` a`tiraplarinda jasap qaldi. Aral a`tiraplarinda jasap qalg`an pechenegler xalqimizdin` etnogenezinde tiykarg`i orindi iyeledi.

Belgili arab tariyxshisi Abul Fazl Beyxakidin` «Tariyx Beyxaki» miynetinde XI a`sirdin` ortalarinda Xorezmshaxtin` a`sker basshilarinin` birinin` ati «Qalpaq» ekenligi aytiladi. Tariyxshi Ivanov P.P. bul mag`liwmatqa tiykarlana otirip bul jerge «Qalpaq» atamasi tek a`sker basshini emes, al onin` qarawindag`i a`skerlerdi de an`latqan. Demek sol waqitlarda-aq, bas kiyimine qarap qaraqalpaqlardi «qalpaq» dep atag`an boliwi. XI a`sirdin` birinshi yariminda Irtish da`r`yasi boyinan, Sibir` ta`replerden ko`ship kelgen qipshaq qa`wimlari menen baylanistiradi. q0y0-jili qipshaqlar Volga da`r`yasina shekemgi araliqtag`i oris jerlerin toliq jawlap aldi.

Qipshaq qa`wimlerinin` quraminda shig`is pechenegler yag`niy qaraqalpaqlardin` ata-babalari bolg`an qa`wimlerde keledi. Bul a`tiraplarg`a kelgen pechenegler menen birlesip Dnepr da`r`yasina quyar ayag`ina shekemgi dalan`liqlarda ku`n keshiredi. Torchesk qalasi pechenegler birlespesinin` orayina aylanadi.

1140-jili jazilg`an oris jilnamalarinda ushirasatug`in «Chernie klobuki» termini «Qaraqalpaq» etnonimine sa`ykes keledi. 1145-jilg`i jilnamalarda ko`rsetiwinshe, Kiev Rusinda jasag`an pecheneg berendey, tark qa`wimleri birlesip «chernie klobuki» qara bo`rikliler awqamin du`zgeni aytiladi. Belgili arab tariyxshisi Rashid-ad-Dinnin` jaziwina qarag`anda 1239-jili Shin`g`is xannin` a`skerleri Batiydin` basshilig`inda Kievke (Manwerkenge) atlanis jasag`an waqitta, da`slep «qara bo`riklilerdi» jen`genligin onnan keyin oris a`skerleri menen urisip Kievti alg`anlig`in jazadi. Aral a`tirapinda jasap qalg`an pecheneglerdin` shig`is bo`liminde qwqi-qwwq-jillari Shin`g`is xannin` Xorezmge atlanisinan keyin, A`miwda`r`yanin` ag`isin o`zgertip Go`ne u`rgenishti suwg`a aldirg`annan keyin bul jerlerdi taslap ko`shiwge ma`jbu`r boldi.

Bunnan keyingi qaraqalpaq xalqinin` tariyxi Altin Orda menen baylanisli, Shin`g`is xan Shig`is Evropag`a shekem araliqti basip alg`annan keyin bul jerlerdi balalarina bo`lip beredi. Paytaxti Volgada bolg`an Altin Orda ma`mleketi du`ziledi. Xorezm oypati da onin` quramina kiredi. Bul jerler u`lken balasi Joshinin` u`lesine tiyedi. Ol qaytis bolg`annan keyin Batiy xan boldi. Qaraqalpaq xalqinin` balalar qosiqlarinin` biri «Tu`lkishek» te bul tuwrali mag`liwmat saqlang`an.

Ha` tu`lkishek, tu`lkishek,

Tu`nde qayda barasan`W

Batiy xang`a baraman,

Batiy xannin` ne barW

Ushar-ushar qusi bar, - degen qatarlar sol tariyxiy da`wirlerden mag`liwmat beredi. Shin`g`is xan a`skerleri 6 ay u`rgenishti basip ala almag`annan keyin A`miwda`r`yanin` ag`isin o`zgertip qalani suwg`a aldiradi. Endi, A`miwda`r`ya Aral ten`izine emes, al Sari qamis ko`li ta`repine ag`adi. A`miwda`r`yanin` ayag`indag`i ha`zirgi Elliqqala, To`rtku`l ha`m Xojeli, No`kis rayoni aymag`indag`i qalalar suwsizliqtan qumnin` astinda qaladi. Bug`an misal retinde Elliqqala, Xojeli, No`kis rayoni aymag`indag`i eski qalalardi ko`rsetiw mu`mkin. Usinday tariyxiy jag`daylarg`a baylanisli qaraqalpaq xalqi da Edil, Jayiq boylarina qaray ko`shiwge ma`jbu`r boldi.

XIV a`sirdin` aqiri XV a`sirdin` basinda A`mir Temurdin` a`skeriylar atlanislari na`tiyjesinde Altin Orda bir neshe mayda xanliqlarg`a bo`linedi. qooq-jili Shig`is Evropa dalalarinda Edil Jayiq boylarinda Edige basshilig`inda Nog`ay xanlig`i payda boldi. XV a`sirdin` aqirinda Sheybani xannin` basshilig`indag`i o`zbek xanlig`i (1451-1510) ku`sheydi.

Sheybani xan ku`shli a`skeriylar islerde sheber sho`lkemlestiriwshilik uqibina iye adam bolg`an qon`silas Astraxan ha`m Nog`ay xanlig`in o`zinin` qol astina qaratip, qro0-jillari o`zinin` xanlig`inin` aymag`in Sirda`r`ya boylarina shekem ken`eytedi. qroo-jili mong`ollar menen kelisim du`zip Orta Aziyag`a Temuriylar a`wladina qarsi atlanisin baslaydi.

1499-1500-jillari ol pu`tkil Orta Aziyani jawlap aldi. Ko`shpeli o`zbek, qazaq, qaraqalpaq qa`wimlerininen ibarat Sheybani xannin` a`skeri Orta Aziyag`a ko`plep ko`ship keledi ha`m bul jerde 1500-1598-jillari

Sheybani xannin` a`wladlari hu`kimdarliq etedi. Sheybani xannin` ma`mleketinin` paytaxti 1500-1560-jillari Samarqand qalasi boldi. 1506-jildan baslap Buxara qalasina ko`shiriledi. XV a`sirdin` ekinshi yarimidan XVI a`sirdin` ekinshi yarimiga shekem qaraqalpaqlar Nog`ay xanlig`inin` quramida boladi. XVI a`sirdin` ekinshi yarimida Nog`ay xanlig`inda baxitsiz ha`diyseler ju`z bere baslaydi.

1556-jili Rossiya qon`silas Astraxan xanlig`in basip aldi. Bunnan Nog`ay mirzalari arasinda o`z-ara tartis ha`wij aldi. Bug`an qosimsha 1557-1558-jillari suwsizliqtan eki jil qatarina ekken egini pitpey asharshiliq baslandi. Usi tariyxiy nog`aylarga baylanisli qaraqalpaqlar ata jurti Tu`rkstandi izlep Sirda`r`ya boylarina ko`ship keles basladi.

Akademik B.Axmedov o`zinin` miynetinde 1578-1582-jillari Buxara xanlig`i aymag`inda bolip o`tken xaliq ko`terilisine qaraqalpaqlardin`da qatnasqanlig`in tariyxiy mag`liwmatlar menen da`liylleydi. Akad. Axmedovtin` ko`rsetken bul sa`nesi (1578) u`lken a`hmiyetke iye.

Birinshiden Nog`ay xanlig`inda bolgan ishki ala-awizliqlardan son`, ko`p keshikpey, qaraqalpaqlar Sirda`r`ya boylarinda ko`rinedi. Bul mag`liwmat prof. P.P.Ivanovtin` «Qaraqalpaqlar tariyxinin` ocherkleri» miynetinde bildirilgen. 60 jildan aslam waqittan berli ilimiy aylanista ju`rgen pikirine qosimsha o`zgeris ju`rgiziw mu`mkinshiligin beredi («Qaraqalpaq» ati menen 1597-jili Buxara xani Abdullanin` Sig`naq qalasindag`i a`wliye Ziyaddin mavzoleyine berilgen jarliq qag`azinda ushirasadi, degen pikir edi).

Demek, engidigen bilay qaraqalpaq etnonimii 1578-jili Buxara ko`terilislerine baylanisli jazilgan hu`jjetlerde ko`rsetilgen dep ju`rgiziwimiz kerek, dep jazadi S.Kamalov. XVI a`sirdin` ekinshi yarimidan XVIII a`sirdin` ortalarina shekem Aral ten`izinin` shig`is jag`alawlarinan

Sirda`r`ya jag`alari Tu`rkstan qalasina shekemgi aymaqlarda jasaydi. A`miwda`r`ya burinq`i an`g`ari menen ag`ip Aral ten`izine qaytadan quyadi. Qaraqalpaqlar 1723-jili jun`g`arlar shabiwi, 1743-jilg`a Abilxayir xannin` shabiwi, quyw-jili Abilay Sultannin` a`skeriy topilisi na`tiyjesinde bu`lginshilikke ushirap o`zlerinin` burinq`i ata ma`kani Xorezm oypatina A`miwda`r`yanin` quyar ayag`ina kelip ornasadi.

Qaraqalpaq xalqinin` tariyxina baylanisli mag`liwmatlar «Qaraqalpaq» tariyxiy qosig`inda ushirasadi.

Ko`ship barg`an jeri Qirimnin` tawi,
Jaiyqtin` jag`asi, Oral tawi.
On min` u`yli Toqtamas xani,
Bunin` qarawina kirdi qaraqalpaq.

XIX a`sirdin` basinda xorezm oypatina kelip toliq ornasqan qaraqalpaq xalqi ekonomikalik, siyasiy ha`m ma`deniy jaqtan rawajlandi.

II BAP. A`DEBIY TIL UShIN JAZIWDIN` A`HMIYETI

Ha`r bir xaliq arasinda qarim-qatnas jasaw xizmetin atqaratug`in til eki tu`rli jol menen ju`zege shig`adi ha`m eki tu`rli ko`riniske iye boladi. Awizeki ha`m jazba a`dette ta`biyg`iy jag`dayda adamlardin` pikir alisiwi awizeki tu`rde iske asadi. Tildin` barliq nizamliliqlari usi janli so`ylew tilinde ko`rinedi. Sonin` menen birge tildin` jazba tu`rdegi ko`rinisi de og`ada u`lken a`hmiyetke iye boladi. Jaziw adamnin` oy-pikiri qa`legen alisliqqa jetkeriw ushin yamasa oni uzaq waqitlar saqlaw maqsetinde payda oldi ha`m jaziwin` tiykarg`i xizmeti de waqit ja`ne ken`islikke baylanisli boladi.

Jaziw arqali awizeki so`ylewde mu`mkin bolmag`an na`rseler iske asadi. Awizeki so`ylew dawis jetetug`in jerlerde g`ana iske asadi. Al jaziwda waqit ha`m ken`islik jag`inan shekleniwshilik bolmaydi. Duris, son`g`i da`wirlerde texnikanin` o`siwi menen awizsha so`ylewdin` de ken`islik ha`m waqit jag`inan o`risi ken`eydi. Radio yamasa telefon baylanisi arqali og`ada u`lken qashiqliqqa awizsha so`ylewdi jetkeriw mu`mkin, magnitofong`a jazip aliw arqali awizeki so`ylewdi og`ada uzaq waqitlarga shekem saqlaw mu`mkin ha`m t.b.

Jaziw qurallari bolip ha`ripler, sanlar, irkilis belgiler xizmet atqaradi. Ilimiy tilde jaziw quralların grafikalar (grek tilinde bul so`z «jazaman» degen ma`nini an`latadi) dep ataydi. Trafemalar bir-birine pu`tkilley usamawi da yamasa usas olip keliwi de mu`mkin. Ma`selen, A, U, S, R ha`riplerinin` usasliq belgileri joq; u ha`m w, i ha`m y ha`riplerinin` usasliq belgileri bar. Basqa misal, birden ong`a shekemgi (1-10) sanlardin` usas belgileri joq, al onnan joqarg`i sanlarda usasliq bar. Sonday-aq ha`ripler jaziwda ha`r tu`rli ko`riniste boliwi mu`mkin. Ma`selen, baspa ha`ripler qol jazba ha`riplerden ayriladi. (t-t, D-D, a`, G-G, b-b, z-z); bas ha`rip kishi ha`ripten ayirilip turadi (A-a, B-b, E-e) jaziw o`zinin` rawajlaniwinda ko`p tariyxiy jollardi basip o`tken.

En` a`yyemgi jaziw ju`da` a`piwayi bolg`an. jaziwdin` baslamasi su`wretler bolg`a`an. Su`wret arqali adamlar oy-pikirlerdi an`latiwg`a tirisqan. Bunday jaziwdi su`wretli jaziw dep atag`an. Su`wretli jaziwda jekke so`zler ko`riniske iye bolmaydi, onda tutas waqiya, haqqinda uliwma mag`liwmat beriledi.

Jaziwdin` rawajlaniwinda kelesi basqishinda sha`rtli, tan`baqlar jekke tu`siniklerdi an`latiw ushin jumsalg`an. Bunday jaziw tu`sinik jaziw delinedi. Tu`sinik jaziw su`wret jaziwinin` dawami retinde son`ira payda bolg`an.

Misali 1,2,3+-usag`an tan`balardin` ha`r biri bir tu`sinikti bildirip ayiriqsha so`z retinde taniladi. Jaziwdin` en` jetilisen tu`ri ha`zirgi bizin` jaziwimiz bolip, buni seslik jaziw deymiz.

1926-jil Baku qalasinda bolip o`tken da`slepki tu`rkologiyaliq s`ezden son` tu`rkiy tilles xaliqlardi jan`a latinlasqan alfavitke o`tkeriw ushin g`alaba ha`reket ku`sheyip ketti. Bul jag`inan da`slepki tu`rkologiyaliq s`ezd og`ada a`hmiyetli rol` atqardi. Usig`an baylanisli qowu-jil iyul` ayinda Qaraqalpaqstan oblastliq partiya komiteti birosinin` qararina muwapiq jan`a alfavittin` oblastliq komiteti du`zilip, onin` basshisi etip oblastliq atqariw komitetinin` baslig`i jaziwshi ha`m tilshi Qasim A`wezov tayinlandi.

Bizin` eramizg`a shekemgi birinshi a`sirdin` b.e. IV a`sirlarine shekem, bul jerlerge Mongoliya, Sibir` dalalarinan gunn qa`wimleri ko`plep ko`ship keledi. Gunn qa`wimleri etnikaliq qurilisi jag`inan tu`rkiy, mong`ol ha`m tungus-man`chjur, Qitay qa`wimlerinen ibarat boldi. VI a`sirde Batis tu`rk qag`anatinin` payda boliwi ha`m Aral a`tiraplarinin` bul qag`anliqqa kiriwi menen tu`rkiy qa`wimleri ko`plep ko`ship kele baslaydi ha`m jergilikli iran tillerinde so`ylewshi Sart, Sogdiy, Xorezm, Sak, Massaget qa`wimleri menen aralasiw protsesi baslandi. Jergilikli qa`wimler menen batis gunn shaqapshasina kiretug`in tu`rkiy tilles qa`wimlerden` aralasiwi

olardin` tilinin` tu`rkiylesiwine alip keledi. Na`tiyjede VII-IX a`sirge kelgende oguz atamasindag`i qa`wimler birlespesi payda boldi. Bul qa`wimlik birlespenin` qurilisinda qaraqalpaq xalqinin` etnogenezinin` ekinshi basqishin quraytug`in pecheneg qa`wimleri boldi. Ilimpazlar «pecheneg» etnonim «apasiak» etnonimi menen baylanisli ekenligin ko`rsetedi.

Akad. S.K.Kamalovtin` ko`rsetiwinshe, IX a`sirdin` aqirinda pechenegler birlespesi A`miwda`r`yanin` quyar ayag`i, Aral ten`izinin` batis ta`repi Ural, Volga da`r`yalarina shekemgi araliqta jasag`an.

X a`sirdin` basinda Xazarlar menen kelisimge kelgen og`uz qa`wimleri pecheneg birlespesine hu`kim jasap olardi u`sh toparg`a bo`lip jiberdi. Pecheneglerdin` bir topari Kiev Rusa tamang`a, ekinshi topari Vizantiya ta`replerge ko`shiwge ma`jbu`r boldi. Al pecheneglerdin` shig`is topari Aral ten`izinin` a`tiraplarinda jasap qaldi. Aral a`tiraplarinda jasap qalg`an pechenegler xalqimizdin` etnogenezinde tiykarg`i orindi iyeledi.

Son`g`i waqitlarda bul komitet latin alfaviti tiykarinda jan`a alfavitti islep shig`iw ha`m qaraqalpaq jaziw latin alfavitine o`tkeriwdi a`melge asiriw boyinsha basshi oray bolip qaldi. Qasim A`wezovtin`, Seyfulg`abit Majitovtin` ha`m t.b. tikkeley qatnasiwinda ja`ne basshilig`inda du`zilgen latinlasqan qaraqalpaq alfavitinin` da`slepki jobasi 1928-jil 30-iyun`de Qaraqalpaqstan avtonomiyag`a respublika oblasti hu`kimetinin` dodalawina usinildi.

1928-jildin` aqirinda latin grafikasina tiykarlang`an jan`a qaraqalpaq alfaviti tastiyoqlandi. 1928-30-jillar dawaminda qaraqalpaq jaziw birotala jan`a latinlasqan alfavitke o`tkeriw a`melge asirildi.

1931-jil Qaraqalpaqstanda Qaraqalpaqstan Kompleksli ilim izertlew instituti sho`lkemlestirilip, onda etnologiyaliq, lingvistikaliq sektsiya du`zildi. Qaraqalpaq tilin, a`debiyatin ha`m etnografiyasin u`yreniw boyinsha jumis ju`rgiziw mine usi sektsiyag`a ju`klengen edi. Usi da`wirde etnologiyaliq-

lingvistikaliq sektsiya tiykarinan qaraqalpaq tili boyinsha materiallar jiynaw ha'm alfavitti ja'ne orfografiyani jetilistiriw ma'seleleri menen shug'illandi.

Qaraqalpaq jazba a'debiy tilinin` rawajlanıw da`wiri 1940-jili qaraqalpaq jazıwı g`ana latinlasqan alfavitke o`tken waqıtınan baslap tiykarinan qaraqalpaq a'debiyati boyınsha jan`a materiallardı jiynaw, respublikanın` mektepleri ushin oqıw quralların ha'm sabaqlıqlar du`ziw, alfavitı ha'm orfografiyanı jetilistiriw, ja'miyetlik ha'm ta`biyiy ilimlerdin` geypara tarawları boyınsha ilimiy-texnikaliq terminologiya ma'selelerin islep shig`iw menen xarakterlenedi.

1932-jıl sentyabr` ayında To`rtkul qalasında da`slepki orfografiyalıq konferentsiya bolıp, onda G.Alparov, G.Ubaydullaev ha'm Ayimbetovlar du`zip shıqqan jan`a orfografiya qa`deleri qabil etildi ja'ne tastiyıqlandı. Jazıwdın` qatan` qa`delerin belgilep shig`iw qaraqalpaq tiliniq jazıwdag`i fonetikaliq, grammatikaliq normaların islep shig`iw ja'ne standartlastiriw jag`ınan qaraqalpaq a'debiy tilinin` bunnan bilay da rawajlanıwına ja`rdem beredi.

Latin alfaviti onin` xalıqtı tez waqıttın` ishinde g`alaba sawatlı etiw isin rawajlandırıwdag`i og`ada u`lken a`hmiyetine qaramastan qaraqalpaq a'debiy tilinin` bunnan bilay da tasqın rawajlanıwına muwapiq keliwine qaramastan qaraqalpaq jazıwın oris grafikasi tiykarında du`zilgen alfavitke o`tkeriw ma`selesi ku`n ta`rtibinde ortag`a qoyılğ`an edi. Oris grafikasi tiykarında jan`a jazıw sistemasına o`tiw boyınsha jumisti sho`lkemlestiriw orayı.

1940-jili du`zilgen Qaraqalpaqstan til ha'm a'debiyat ilim izertlew instituti boldı.

1940-jıl dekabr` ayınin` aqırında Qaraqalpaq ma`mleket baspası qaraqalpaq tilinin` alfavitin ha'm orfografiyalıq qa`deler jiynag`an, og`an qosımsha tu`rde «Qaraqalpaq tilinin` qisqasha orfografiyalıq so`zligin» basıp shig`ardi.

Qaraqalpaq jazıwınin` oris grafikasi tiykarında jan`a sistemag`a o`tiwi qaraqalpaq xalqınin` o`z tilegine muwapiq iqtıyarlı tu`rde a`melge asırılmadı.

Oris grafikasi tiykarinda jan`a jaziwdin` do`retiliwi qaraqalpaq milliy jaziwin ha`m milliy a`debiy tilin rawajlandiriw tariyxında jan`a basqish boldi. Bunnan tisqari oris grafikasına tiykarlang`an qaraqalpaq jaziwi Qaraqalpaqstan mekteplerinde pedagogikalıq protsessti tabisli sho`lkemlestiriwdi ta`miyinleydi.

Qaraqalpaq xalqinin` elimizdin` basqa da xaliqlari menen ma`deniy baylanisin ku`sheytti. Solay etip qaraqalpaq a`debiy tilinin` qa`liplesiwı ha`m tik ayag`ınan turip ketiw da`wiri tiykarinan qaraqalpaq xalqinin` ma`mleketinin` qa`liplesiw da`wirine tuwra keledi.

II.1. A`debiy tildin` uliwma xaliqliq so`ylew tiline qatnasi

Qaraqalpaq xalqin tu`rkiy tillerinin` qipshaq toparina jatatug`in j – (so`z basinda j sesinin` keliwin: joq, jaqsi, jil ha`m t.b.) sesi menen so`yleytug`in qa`wimler qurag`anliqtan, usi qa`wimlerdin` jeke xanliq qurg`an da`wiri XV a`sirge deyingi awizeki so`ylew tilinin` leksikaliq, fonetikalıq ha`m grammatikalıq qurılısinin` qanday bolg`anın ko`z aldımızg`a keltire alamız².

Ayırım ilimpazlardin` ko`rsetiwinshе XII-XIV a`sirler qipshaqlardin` tiykarg`i da`wiri bolip, «Kodeks Kumanikus» (XIII a`.), «Gardjuman-turki wa-arabi» (XIII a`.), «Kitab al-idrok li-lison al-atrok» (XIV a`.), «Kitob at-tuhfa az-akiya fi-lug`at-at-turkiya» (XIV a`.) ha`m t.b. siyaqli shig`armalar sol da`wirlerdegi so`ylew tilinin` estelikleri bolip tabiladi³.

Ha`zirgi zaman qaraqalpaq a`debiy tilinin` awizeki xaliq tiline qatnasin, onin` payda boliwi menen rawajlanıw o`zgesheliklerin u`yreniw ha`m aniqlaw ushin, a`debiy til haqqında ma`seleге itibar beriwimiz kerek. O`ytkeni bul arqali qaraqalpaq a`debiy tilinin` payda boliwi ha`m rawajlanıwında basqa geypara xaliqlardin` a`debiy tilinin` payda boliwi ha`m rawajlanıwi menen salıstırg`andag`i uqsas jag`daylardı ha`m o`zgesheliklerdi tolig`iraq tu`siniwge mu`mkinshilik alamız.

A`debiy til uliwma xaliq so`ylew tilinin` tiykarında payda boladı ha`m rawajlanadı, sonin` menen birge ol sol uliwma xaliq so`ylew tilinin` en` joqarg`i formasi bolip esaplanadı. Uliwma xaliq so`ylew tili til ustalari ta`repinen bayitiliwi, isleniliwi ha`m sol tilge so`ylewshiler ushin birdey belgili bir normag`a tu`siriliwi arqali jasaladı ha`m qa`liplesedi. Solay etip, ol kem-kem bayip ha`m rawajlanip otiradı.

² Курышжанов А. К истории изучения разговорной речи кипчаков XIII-XV вв. АН КазССР, 1970.

³ Айдаров Ж., Нурышжанов., Томанов М. Коне турки жазба ескерткиштеринин тили. Алматы, 1969

Demek, a`debiy til – til ustalari, sheberleri ta`repi belgili bir normag`a tu`siriw arqali payda bolg`an xaliq tilinin` en` joqarg`i formasi, xaliqtin` til ma`deniyatinin` en` joqarg`i jemisi degendi bildiredi.

Qaraqalpaq a`debiy tili, qaraqalpaq xalqinin` uliwma so`ylew tilinin` tiykarinda payda bolg`an, so`zlik qurami, grammatikaliq qurilisi fonetikaliq, stil`lik normalari ha`m t.b. ta`repi belgili bir normag`a tu`sken tilden ibarat.

Al, xaliq so`ylew tili bolsa, ol xaliqtin` ku`ndelikli turmista so`ylew tilinde qollanilip kiyatirg`an tili. Ol bir-birinen ayirilatu`g`in dialektlerden de turiwi mu`mkin. A`debiy til xaliq so`ylew tili dialektlerinin` belgili birewinin` tiykarinda payda boladi ha`m usi dialektler ushin uliwma bir normag`a tu`sken til bolip qa`lipleseidi. Ma`selen o`zbek a`debiy tili Tashkent-Ferg`ana govorlarinin` tiykarinda jasalip, qalg`an govorlari ushin uliwma bir normag`a tu`sken til bolip qa`liplesti.

Qaraqalpaq tilinin` de ayirim dialektleri bar. Prof. D.Nasirov qaraqalpaq tilinde son`g`i izertlewlerge su`yene otirip, arqa ha`m tu`slik dialektler dep ajiratadi. Qaraqalpaq a`debiy tili arqa dialekt tiykarinda payda bolg`anlig`in ko`rsetip o`tedi. Bul a`debiy til eki dialekt ushin da ortaq, sol dialektlerde so`ylewshi adamlar ta`repi belgili bir normag`a tu`sken til bolip otir.

Uliwma xaliq so`ylew tili menen a`debiy tildin` arasina shek qoyip, ekewin bo`lek eki na`rsedey, eki tildey etip qarawg`a bolmaydi. Xaliq so`ylew tili de, a`debiy til de bir til, biraq olar o`zlerinin` iqshamlig`i, sol tilde so`ylewshi xaliq ushin uliwmalilig`i jag`inan bir-biri menen salistirip qarag`anda ayriqsha belgilerge iye.

Ha`zirgi zaman qaraqalpaq a`debiy tili xaliq so`ylew tiline qarag`anda ko`rkemlilik, stil`lik jag`inan iqshamlasqan, til boliwi arqali ajiraladi.

Uliwma xaliqliq tilde ele ha`mmege tu`sinikli bolmag`an til belgili bir toparg`a g`ana ma`lim so`zler jumsala beriliwi mu`mkin. Bunday jag`day

a`debiy til ushin ta`n bolmaydi. Sonday-aq a`debiy til xaliqliq tildegi belgili bir dialekt tiykarinda qa`liplesedi ha`m rawajlanadi. Biraq a`debiy til sol tildegi barliq dialekt ushin ortaq jetiliske bir til bolip xizmet atqaradi.

Ma`selen joqarida aytqanimizday qaraqalpaq a`debiy tili arqa dialekt tiykarinda payda boluwina qaramastan, bul til qaraqalpaq tiliniq eki dialektinde so`ylewshiler ushin ten`dey xizmet atqaradi.

Qaraqalpaq xalqi awizeki xaliq do`retpelerine og`ada bay xaliq. Bul xaliq do`retpelerin xaliq so`ylew tili menen salistirg`anda iqshamlasqan, jetiliske ekenligi bilinip turadi. Qaraqalpaq xalqinin` milliy jaziwi qa`lipleskenge shekem a`debiy tildin` awizsha tu`ri awizeki a`debiyat arqali jasap keldi. Al qaraqalpaq milliy jaziwinin` payda boluw menen a`debiy tildin` awizsha tu`ri buring`ig`a qarag`anda ken` mu`mkinshiliklerge iye boldi.

A`debiy tildin` awizeki ha`m jazba tu`rleri boladi. A`debiy til degende biz, a`dette, onin` jazba formasin tu`sinemiz. Jazba a`debiy tildin` payda boluwinda ha`m qa`liplesiwinde onin` awizeki formasinin` orni og`ada girewli. Jazba a`debiy til sol awizeki formasinin` tiykarinda payda bolg`an normalardi o`z ishine aladi. Solay da jaziwsiz jazba a`debiy tildin` do`rewi mu`mkin emes.

Qaraqalpaq a`debiy tilinin` awizeki formasinin` rawajlanuw tariyxinda eki da`wirdi ko`riwge boladi. Olardin` biri qaraqalpaq xalqinin` turmisinda toliq ma`nidegi jaziwdin` payda bolg`anina shekemgi da`wir, al ekinshisi onnan son`g`i da`wir.

Qaraqalpaq xalqinin` o`z milliy jaziwina iye bolg`an da`wirine shekemgi a`debiy tildin` awizeki formasi, tiykarinan alg`anda, do`retpelerinin` tili sipatinda ko`birek ko`zge tu`sti. Ol xaliq so`ylew tili menen salistirip qarag`anda belgili da`rejede iqshamlasqan, normalasqan xarakterde boldi. Mine usi milliy jaziw payda bolg`ang`a shekemgi da`wirlerdegi a`debiy tildin` awizeki formasinin` o`zi de uzaq da`wirler dawaminda jasaladi. Awizeki a`debiy tildi

rawajlandiriwda xaliq arasinda payda bolg'an bay awizeki a`debiyat u`lgileri ayriqsha rol` atqaradi.

Awizeki a`debiyatining` ertekler, qosiqalar, naqil-maqallar, an`izlar, da`stanlar usag`an u`lgilerin xaliq awizeki aytip, awizdan-awizg`a ko`shirip keldi. Bul a`debiyat u`lgileri jazba a`debiyat payda bolg`ang`a shekem xaliq turmisi su`wretlenip kelgen en` tiykarg`i o`lmeytug`in a`debiy miyraslar edi. Sonliqtan olar ko`pshilik arasina ken`nen taraldi. Awizeki a`debiyati u`lgileri ko`pshilik arasina taratiliw protsesinde xaliq ta`repinen o`zgerislerge ushirap otirdi. Solay etip, olar uliwma xaliqliq xarakterge iye iqshamlasqan normalardi, zan`liliqlardi o`z boyina sin`irip otirdi. Bul, o`z gezeginde, awizeki a`debiy tildin` kem-kem rawajlaniwin ta`miyin etiwge sebepshi boldi.

Birinshi da`wirge tiyisli qaraqalpaq a`debiy tilinin` awizeki formasi stil`lik jaqtan alip qarag`anda ju`da` tar edi, o`ytkeni onda tek poeziya, proza usag`an stil`lik tarmaqlar g`ana ko`birek ko`zge tu`ser edi. Al qaraqalpaq xalqinin` turmisinda milliy jaziwdin` payda bolg`aninan keyingi da`wirdegi a`debiy tildin` awizeki formasi pu`tkilley basqasha boldi. Ol birinshi da`wirdegige qarag`anda anag`urlim ken` stil`lik jaqtan og`ada bay bolip esaplanadi.

Ekinshi da`wirdegi awizeki a`debiy til dokladlar, shig`ip so`ylewler, lektsiyalar, shaqiriqlar, gu`rrin`ler, so`ylesiwler ha`m t.b. tu`rinde ushirasadi. Olardag`i uliwma xaliqliq normalar menen xarakterlenedi.

Toliq ma`nidegi jaziwdin` payda bolg`aninan keyingi awizeki a`debiy til bul turmistin` barliq tarawlarinda aktiv qollanilip kiyatirg`an a`debiy til formasinan ibarat. Ol jazba a`debiy tildin` rawajlaniwi menen organikaliq baylanista rawajlana beredi.

Ha`r qanday jazba a`debiy tildin` payda boliwi ha`m rawajlaniwi sol tilde jaziwdin` payda boliwi ha`m rawajlaniwi menen tikkeley baylanista boladi. Filologiya ilimlerinin` doktori N.Da`wqaraev qaraqalpaqlarda jaziwdin` payda

bolivindag`i jag`daylar haqqida bilay dep jazadi. «XVI a`sirpde Sirda`r`yanin` to`mengi jag`ina, al onnan keyin XVIII a`sirdin` aqirinda Xorezmge qaytap keliwine baylanisli qaraqalpaqlar O`rta Aziya ma`deniy jaqtan bir qansha jaqsi bolg`an xaliqlari menen baylanisa baslaydi. Bul qaraqalpaqlardin` kem-kemnen jaqsi turmisqa o`tiwine a`dewir joqari ma`deniyattin` elementlerin iyelewge, qaraqalpaqlardin` arasinan sawatli adamlardin` shig`iwina tiykar saladı. Qaraqalpaqlarda jazba poeziya payda boladi, bul jazba poeziyanin` en` birinshi baslawshisi dep XIX a`sirdin` shayiri Jiyen Tag`ay ulin esaplaw mu`mkin».

Burin o`zbek, qazaq, qirg`iz, tu`rkmen, qaraqalpaq, azerbayjan, nog`ay, tatar, bashqurt tag`i basqa tu`rkiy toparina kiretug`in xaliqlardi tu`rkiy xalqi, al olardin` tilin tu`rkiy tilleri, dep atap kelgenligi belgili.

Ataqli tyurkologlar ta`repinen aniqlang`an eski tu`rkiy jaziw estelikleri. Olay bolatug`in bolsa, usi xaliqlardin` ha`mmesine de tiyisli dewge boladi. Mine usi ko`z-qarastan kelip o`zbek til ilimpazi F.Kamal o`zbek xalqinin` ma`deniy tariyxindag`i jaziw sistemalari tuwrali ayta kelip bilay «O`rta Osie keng tarqalgan alfavit vap kwpgina ezma edgorliklarga ega bwlgan ezuv sistemasi asosan beshta: 1) runik eki Urxun-Enisey ezuvi, 2) uyg`ur ezuvi, 3) arab ezuvi, 4) lotin ezuvi, 5) rus grafikasi asosidagi milliy ezuvlar» dep ko`rsetedi. Solay da bul eski jazba tildin` de qaraqalpaq a`debiy tilinin` payda boliw ha`m rawajlaniw tariyxında az bosla da ayriqsha isler, is qag`azlari stili usag`an jazba a`debiy til stil`lerinin` rawajlaniwında orni bolg`anlig`in aytiw kerek.

Biraq qaraqalpaq jazba a`debiy tili bul eski jazba til tiykarında do`regen joq, al uliwma xaliq so`ylew tilinin` bazasında do`redi ha`m qa`liplesti. Onin` da`slepki uriqlari jazba tu`rde do`retilgen klassikaliq a`debiyat shig`armalarında, xaliq do`retpeleri shig`armalarında ha`m basqa da jazba nusqalarda ko`ringen edi. Olardin` barlig`i da qaraqalpaq jazba a`debiy tilinin` fonetikaliq, leksikaliq,

grammatikaliq, orfografiyalıq ha'm stil'lik jaqtan normalasqan a`debiy til da`rejesine ko`teriliwinde belgili a`hmiyetke iye boldi.

Qaraqalpaq xalqinin` haqiyqat ma`nidegi jaziwina iye boliwi, ekonomikasi ha'm ma`deniyatinin` rawajlaniwi na`tiyjesinde qaraqalpaq a`debiy tili stil'lik jaqtan bayidi. Jan`a ko`rkem-bellestristikaliq ja`miyetlik-publitsistikaliq, ilimiy, o`ndirislik texnikaliq ha'm t.b. stil'ler payda boldi ha'm rawajlandi.

Qaraqalpaq a`debiy tili stil'lik jaqtan jiynaqli a`debiy til da`rejesine ko`terildi. Sonin` menen birge milliy jaziwg`a iye boliw arqali qaraqalpaq a`debiy tilinin` normalari iqshamlasti ha'm rawajlandi. Qaraqalpaq a`debiy tili turmistin` barlıq ta`replerine xizmet etiw, qaraqalpaq tilinde so`ylewshi ha`mmege birdey boliw stilistikaliq jaqtan differentsiallasiw qusag`an tiykarg`i belgilerdi o`z boyına tolıq sin`irip, haqiyqat a`debiy til bolip qa`liplesti.

Solay etip, qaraqalpaq a`debiy tili xalıq so`ylew tilinin` tiykarında payda boldi. Ha`zir qaraqalpaq a`debiy tili – til ma`deniyatinin` en` joqarg`i formasi sipatında qollanılmaqta.

II.2. A`debiy tildegi dialektlerdin` tiykarg`i belgileri

So`zler, joqarida ko`rsetip o`tilgenindey-aq, ya territoriyag`a, ya ka`sipke baylanisli shekleniwshilikti bilmeytug`in awizeki ha`m jazba pikir alisiw protsessinde uliwma so`ylewshi ta`repinen belgili bir tu`siniklerdin` tildegi atamasi sipatinda qabil etilgen, til zan`liliqlarina sa`ykes qa`liplesken leksikaliq elementler kiredi. Bunday leksikaliq elementler sol tilde so`ylewshi ha`r bir adam ushin da ortaq bolip keledi. Qa`legen adam bul leksikaliq birliklerden pikir alisiwdin` talabina sa`ykes anaw ya minaw da`rejede paydalaniw mu`mkinshiligine iye.

Uliwma xaliqliq leksikanin` tiykarin a`debiy tildin` leksikaliq birlikleri quraydi. Onin` quraminda ko`p ma`nili jeke so`zler de, terminler de, arxaizmler de, istorizmler de neologizmler de, frazeologiyaliq so`z dizbekleri de ha`m t.b. uliwma xaliqliq xarakterge iye so`zler de bar. Qullasi qaraqalpaq tilinde so`ylewshi ag`zalarinin` ha`mmesine ortaq so`zlerdin` barlig`i jiynalip uliwma xaliqliq leksikani payda etedi.

Tilimizdegi so`ylew tiline ta`n geshshe, alg`a`rez, poskelle usag`an bazi bir so`zler a`debiy tildin` leksikasina kirmeydi, biraq olarda uliwma xaliqliq ortaqliq bar. Xaliq so`ylew tilinde barliq so`ylewshiler ta`repinen bul so`zler usilayinsha qabil etilgen. Sonliqtan bunday uliwma xaliqliq xarakterge iye xaliq so`ylew tilinin` leksikaliq birlikleri de uliwma xaliqliq leksikada o`z ornina iye boladi. Solay etip, qaraqalpaq tilinin` uliwma xaliqliq leksikasi qaraqalpaq tilinde so`ylewshi barliq adamlar ushin ortaq uliwma xarakterge iye so`zler eken.

Tilimizde dialektlik xarakterge iye bolg`an so`zlerdi de ko`riwge boladi. Olar belgili bir territoriya tarawinda g`ana qollaniladi ha`m sol territoriyada jasawshi adamlardin` leksikasinda ushirasadi. Bunnan, a`lbette, dialektlik ayriqshaliqlar menen xarakterlenetug`in adamlardin` o`z aldina bo`lek leksikasi

boladi eken degen soʻz kelip shiqpawi kerek. Qaysi dialektti alip qarasaq da, oninʼ uliwama xaliq tilininʼ qaramagʼinda turatugʼinligʼin koʼresenʼ.

Haʼr qanday tildegi dialektler bir-birinen ayirilatugʼin grammatikaliq qurilisina, soʻzlik fondina iye bola almaydi, sebebi olar oʻz aldina grammatikaliq qurilisina, soʻzlik fondina iye bolgʼanda bir-birine usamaytugʼin haʼr tuʼrli tiller yamasa bir-birine azli-koʼpli jaqinligʼi bar usas tiller bolip shigʼar edi. Mine sonliqtan da dialektler uliwma xaliq tilininʼ shaqaplari bolip tabiladi.

Juwmaq

Qaraqalpaq xaliq so`ylew tilinin` dialektlerin izertlew boyinsha mag`liwmatlar qaraqalpaq tilinde uliwma, bir-birinen ayrilatug`in eki dialekttin` bar ekenligin ko`rsetedi. Al son`g`i izertlerge tiykarlana otirip D.S.Nasirov eki dialekttin` territoriya shegarasin belgilewge geypara o`zgerisler engizip, olardi arqa ha`m tu`slik dialektler dep bo`ledi.

Mine usi eki dialekttin` ha`r qaysisinin` jeke o`zlerine ta`n, sol dialektlerdi quraytug`in territoriyada jasawshi adamlardin` leksikasinda ushirasatug`in, qollaniw o`risi sol territoriya menen g`ana sheklengen so`zler bar. Ma`selen, qaraqalpaq a`debiy tilinde shelek so`zi aktiv leksikaliq birlik sipatinda qollanilatug`inlig`i belgili, al arqa dialekt wa`killerinin` leksikasinda shelek so`zinin` sheker degen varianti awizeki so`ylew tilinde paydalanilip ju`r. Sonday-aq tu`slik dialekt wa`killerinin` leksikasina mong`ol so`zi arqali jarti jag`inda tisi bar, jartisinda, tisi joq a oraq an`latiladi.

Usinday belgili bir territoriyada jasawshi xaliqlardin` so`ylew tilinde ushirasatug`in so`zler dialektlik so`zler dep ataladi. Olar xaliq so`ylew tilindegi dialektlik leksikani quraydi. A`debiy tildin` normalari menen salistirip qaraw arqali dialektlik o`zgesheliklerdi tuwdiratug`in dialektizmnin` uliwma u`sh tu`rin ko`riwge boladi. Olar leksikaliq fonetikalik, leksikaliq ha`m leksikaliq dialektizmnen ibarat.

Leksikaliq-fonetikalik dialektizm bul anaw ya minaw dialektte a`debiy til normalari menen salistirg`anda belgili bir leksikaliq-fonetikalik o`zgesheliklerdin` xarakterliligi arqali ajiratiladi. Ma`selen, u sesinin` ornina tu`slik dialektte i sesinin` esitiliwi: Qubla-qibla, muz-miz t.b. Yamasa a sesinin` ornina tu`slik dialektte a` kesinin` esitiliwi: aldinda-a`ldinde, hal-ha`l t.b. s sesinin` ornina sh sesinin` aktiv qollaniliwi: sorpa-shorpa, sali-shali t.b. Bul dialektlerde usinday bazi bir fonetikalik o`zgesheliklerdin` ushirasiwi qaraqalpaq

xaliq so`ylew tilindegi fonetikaliq dialektizm tiykarinda payda bolg`an ayriqshaliqlardan ibarat.

Leksikaliq-fonetikaliq dialektizm boyinsha qaraqalpaq so`ylew tili materiallarinan alip tolip atirg`an misallardi keltiriwge boladi. Olardin` barlig`i da so`zlerde anaw ya minaw dialektke ta`n fonetikaliq qubislardin` bar ekenligin da`liylleydi.

Leksikaliq-grammatikaliq dialektizm xaliq so`ylew tilinin` ayirim dialektlerine ta`n leksikaliq grammatikaliq o`zgesheliklerden ibarat. Ma`selen, qaraqalpaq a`debiy tilinde pille so`zinen – pesh affiksi arqali ekinshi bir leksikaliq ma`nige iye do`rendi tu`birdi (pillekesh) payda etiwge boladi. Al, tu`slik dialektte sol -kesh affiksinin` ornina –ka`r affiksi paydalanilip, pillekesh so`zinin` pilla`ker tu`ri aktiv qollanilatug`inin ko`riwge boladi.

A`debiy til uliwma xaliq so`ylew tilinin` tiykarinda payda boladi ha`m rawajlanadi, sonin` menen birge ol sol uliwma xaliq so`ylew tilinin` en` joqarg`i formasi bolip esaplanadi. Uliwma xaliq so`ylew tili til ustalari ta`repiyen bayitiliwi, isleniliwi ha`m sol tilge so`ylewshiler ushin birdey belgili bir normag`a tu`siriliwi arqali jasaladi ha`m qa`liplesedi. Solay etip, ol kem-kem bayip ha`m rawajlanip otiradi.

Demek, a`debiy til – til ustalari, sheberleri ta`repiyen belgili bir normag`a tu`siriw arqali payda bolg`an xaliq tilinin` en` joqarg`i formasi, xaliqtin` til ma`deniyatinin` en` joqarg`i jemisi degendi bildiredi.

Qaraqalpaq a`debiy tili, qaraqalpaq xalqinin` uliwma so`ylew tilinin` tiykarinda payda bolg`an, so`zlik qurami, grammatikaliq qurilisi fonetikaliq, stil`lik normalari ha`m t.b. ta`repiyen belgili bir normag`a tu`sken tilden ibarat.

Al, xaliq so`ylew tili bolsa, ol xaliqtin` ku`ndelikli turmista so`ylew tilinde qollanilip kiyatirg`an tili. Ol bir-birinen ayirilatu`g`in dialektlerden de turiwi mu`mkin. A`debiy til xaliq so`ylew tili dialektlerinin` belgili birewinin` tiykarinda payda boladi ha`m usi dialektler ushin uliwma bir normag`a tu`sken til bolip qa`liplesedi. Ma`selen o`zbek a`debiy tili Tashkent-Ferg`ana

govorlarinin` tiykarinda jasalip, qalg`an govorlari ushin uliwma bir normag`a tu`sken til bolip qa`liplesti.

Qaraqalpaq tilinin` de ayirim dialektleri bar. Prof. D.Nasirov qaraqalpaq tilinde son`g`i izertlewlerge su`yene otirip, arqa ha`m tu`slik dialektler dep ajiratadi. Qaraqalpaq a`debiy tili arqa dialekt tiykarinda payda bolg`anlig`in ko`rsetip o`tedi. Bul a`debiy til eki dialekt ushin da ortaq, sol dialektlerde so`ylewshi adamlar ta`repinen uliwma belgili bir normag`a tu`sken til bolip otir.

Uliwma xaliq so`ylew tili menen a`debiy tildin` arasina shek qoyip, ekewin bo`lek eki na`rsedey, eki tildey etip qarawg`a bolmaydi. Xaliq so`ylew tili de, a`debiy til de bir til, biraq olar o`zlerinin` iqshamlig`i, sol tilde so`ylewshi xaliq ushin uliwmalilig`i jag`inan bir-biri menen salistirip qarag`anda ayriqsha belgilerge iye.

Ha`zirgi zaman qaraqalpaq a`debiy tili xaliq so`ylew tiline qarag`anda ko`rkemlilik, stil`lik jag`inan iqshamlasqan, til boliwi arqali ajiraladi.

Uliwma xaliqliq tilde ele ha`mmege tu`sinikli bolmag`an til belgili bir toparg`a g`ana ma`lim so`zler jumsala beriliwi mu`mkin. Bunday jag`day a`debiy til ushin ta`n bolmaydi. Sonday-aq a`debiy til xaliqliq tildegi belgili bir dialekt tiykarinda qa`liplesedi ha`m rawajlanadi. Biraq a`debiy til sol tildegi barliq dialekt ushin ortaq jetilisken bir til bolip xizmet atqaradi.

Ma`selen joqarida aytqanimizday qaraqalpaq a`debiy tili arqa dialekt tiykarinda payda boliwina qaramastan, bul til qaraqalpaq tiliniq eki dialektinde so`ylewshiler ushin ten`dey xizmet atqaradi.

Qaraqalpaq xalqi awizeki xaliq do`retpelerine og`ada bay xaliq. Bul xaliq do`retpelerin xaliq so`ylew tili menen salistirg`anda iqshamlasqan, jetilisken ekenligi bilinip turadi. Qaraqalpaq xalqinin` milliy jaziwi qa`lipleskenge shekem a`debiy tildin` awizsha tu`ri awizeki a`debiyat arqali jasap keldi. Al qaraqalpaq

milliy jaziwinin` payda boliwi menen a`debiy tildin` awizsha tu`ri buiring`ig`a qarag`anda ken` mu`mkinshiliklerge iye boldi.

A`debiy tildin` awizeki ha`m jazba tu`rleri boladi. A`debiy til degende biz, a`dette, onin` jazba formasin tu`sinemiz. Jazba a`debiy tildin` payda boliwinda ha`m qa`liplesiwinde onin` awizeki formasinin` orni og`ada girewli. Jazba a`debiy til sol awizeki formasinin` tiykarinda payda bolg`an normalardi o`z ishine aladi. Solay da jaziwsiz jazba a`debiy tildin` do`rewi mu`mkin emes.

Qaraqalpaq a`debiy tilinin` awizeki formasinin` rawajlaniw tariyxinda eki da`wirdi ko`riwge boladi. Olardin` biri qaraqalpaq xalqinin` turmisinda toliq ma`nidegi jaziwdin` payda bolg`anina shekemgi da`wir, al ekinshisi onnan son`g`i da`wir.

Leksikaliq dialektizm – bul a`debiy tildin` leksikasina kiretug`in so`zlerdin` ishinde joq, al belgili bir dialekt wa`killerinin` awizeki pikir alisiwinda ushirasatug`in, sol territoriyag`a g`ana xarakterli so`zlerden ibarat.

Bunday so`zler ko`binese a`debiy tildin` so`zlik quramindag`i belgili bir leksikaliq birliktin` anaw ya minaw dialekttegi ekvivalenti sipatinda keledi. Ma`selen, qaraqalpaq a`debiy tilinde hawiz so`zi an`latatug`in ma`nini tu`slik dialektte u`n`iz so`zi arqali an`latadi, a`debiy tildin` leksikasindag`i shirpi so`zinin` ekvivalenti sipatinda tu`slik dialektte ku`kirt (ka`wirt) so`zi jumsaladi.

Solay etip, dialektlik leksikani quraytug`in so`zler belgili bir dialekt wa`killerinin` so`ylew tilinde territoriyaliq shen`berde g`ana qollaniliw o`risi jag`inan sheklengen so`zlerden esaplanadi.

Qaraqalpaq xaliq so`ylew tilindegi dialektizmnin` tiykarinan alg`anda, leksikaliq-fonetikaliq, leksikaliq-grammatikaliq ha`m leksikaliq tu`rleri bar. Dialektlik leksikani quraytug`in so`zlerdin` o`zleri de ko`pshilikke tanisliliq da`rejesinin` jag`dayina qarag`anda birdey emes. Olardin` geyparalari ha`tteki

a`debiy tilimizde qollanilip ju`rgen variantinin` sinonimi sipatinda olardin` izin basip, solar menen qatar qollanilip kiyatir dewge boladi.

Paydalanilg`an a`debiyatlar

1. Abduraxmanov R., Shukurov Sh. Wzbek tili tarixi grammatikasi. Toshkent, 1997 .
2. Abdinazimov Sh. Berdaq ha`m qaraqalpaq jazba a`debiy tili. No`kis, 1997 .
3. Baskakov N.A. Sostav leksiki karakalpakskogo yazika i struktura slova. IV. Moskva, 1962 .
4. Berdimuratov E. Ha`zirgi qaraqalpaq tili leksikologiya. No`kis,1994.
5. Ma`mbetov K. Qaraqalpaqlar tariyxi. No`kis, 1993.
6. Nasirov D.S. Stanovlenie karakalpakskogo obshenarodnogo razgovornogo yazika i ego dialektnaya sistema. Nukus-Kazan`, 1970.
7. Nasirov D.S. Stanovleniya i razvitiya karakalpakskoy pis`mennosti. Nukus, 1987.
8. Nasirov D.S., Dospanov O., Bekbergenov A., Saytov D. Qaraqalpaq a`debiyati klassiklari shig`armalarinin` tili. No`kis, 1995.
9. Xamidov X. Karakalpakskiy yazik XIX nachalo XX veka po dannim pis`mennix pamyatnikov. Toshkent, 1986.
10. Xamidov X. Qaraqalpaq tili tariyxinin` ocherklari. No`kis, 1974.